

Zeitschrift: Annalas da la Societad Retorumantscha
Herausgeber: Societad Retorumantscha
Band: 96 (1983)

Artikel: Notizchas sur da l'elavuraziun da mezs d'instrucziun da rumantsch sco lingua materna per la scoula populara (proget da la Conferenza generala ladina)
Autor: Arquint, Jachen C.
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-234623>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. [Mehr erfahren](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. [En savoir plus](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. [Find out more](#)

Download PDF: 15.04.2026

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Notizchas sur da l'elavuraziun da mezs d'instrucziun da rumantsch sco lingua materna per la scoula populara (proget da la Conferenza generala ladina)

da Jachen C. Arquint

1. Dal cudesch da scoula al mez d'instrucziun

Be üna dumonda da terminologia?

Il term rumantsch *mez d'instrucziun* es giuven. Sainza dubi üna traducziun dal term tudais-ch *Lehrmittel* ed üna corrispondenza al term *Unterrichtsmittel*. Tanter magisters rumantschs vain il term dovrà hoz magari spontanmaing. Uschigliö, impustüt aint il discuors da minchadi, stuna'l ün pa, para'l ün pa sbrajazzà ed ester. Tuot tenor cun chi chi's discurriss pudes el dafatta far rier ün zich. Ma, sco dit, tanter magisters è'l dovrà. I's doda: *ils mezs d'instrucziun per biologia, ün mez d'instrucziun dovrabel, ün bun mez d'instrucziun* (fain spranza chi detta eir da quels!). Impè da l'ultima expressiun as doda eir la fuorma scruznida *ün bun mez* o dafatta, tuot natüralmaing, *ün bun cudesch*. Plü bod as discurriva insomma be da *cudeschs da scoula*, sco in frances amo hoz da *livres scolaires* o in talian da *libri scolastici*. I daiva *cudeschs da leger, cudeschs da quint, cudeschs da tudais-ch*, eui.

Il pled *cudesch da scoula* rendaiva bain la situaziun: cudesch da scoula laiva dir e vowl dir: cudeschs fats aposta per gnir dovrats in scoula o eir, ma main e plüchöntschi plü bod co hoz, cudeschs adattats per gnir dovrats eir in scoula¹.

Co e cura saraja gnü adaquella cha'l term *cudesch da scoula* (eng.), *cudisch da scola* (surs.) es gnü rimplazzà per uschè dir uffizialmaing tras *mez*

¹ Seguond il DRG 4, 320 cumainza il *cudesch da scuola* e cun quai il term a giovar üna rolla pür dal cumanzamaint dal 19avel tschientiner davent.

(eng.), *mied* (surs.) *d'instrucziun*? Il motiv principal sarà da tscherchar in üna decisiun dal Pitschen Cussagl (quai d'eira la denominaziun per la Regenza fin avant pac ons) chi data dal 1944 e chi instituischa üna uscheditta *Lehrmittelkommission*, üna cumischiun per mezs d'instrucziun. Il text da la decisiun¹ muossa chi's cumainza in quels ons ad avoir eir in Grischun l'idea cha las dumondas in connex culs cudeschs da scoula stopchan gnir examinadas da professiunists: «. . . fachmännisch geprüft werden müssen» es la formulaziun in tudais-ch. Il term *mez d'instrucziun* (eng.), *mied d'instrucziun* (surs.)² cun sia structura linguistica plü intelletuala dà propcha l'impreschiun chi's tratta dad alch plü professional co schi's discuorra simplamaing d'üna cudesch da scoula³.

Specialists per mezs d'instrucziun?

L'idea d'instituir gremis da specialists per tuot ils chomps pussibels, da consultar perits in dumondas specialas, as derasaiva vieplü da quel temp. La quantità dal savair d'eira creschüda vieplü svelt daspö la fin dal 19avel tschientiner, uschè chi d'eira adüna plü greiv dad avoir üna survista generala.

I d'eira nat il sistem dals specialists e quel as verifichaiva sün oters chomps. Perche nu pudaiva quel sistem portar bun früt eir sül chomp da la scoula, pro'ls mezs d'instrucziun?

I's po constatar cha quist püt da vista es bun e güst – sco daper-tuot – fintant chi nu dà exageraziuns. Ma schi vain adaquella cha'ls specialists o perits, cha'ls commembers da las cumischiuns o ils autuors dals cudeschs nu resguardan avuonda eir quai chi's nomna il «san inclet», sch'els perdan la masüra, sch'els cumainzan a resguardar lur möd da ve-

¹ Nummer dal protocol 2194, sezzüda dals 4 avuost 1944. Il text tuna: «Es werden in nächster Zeit verschiedene Lehrmittel herausgegeben werden. Es tauchen dabei Fragen auf, die fachmännisch geprüft werden müssen. Hiefür ist die Ernennung einer Lehrmittelkommission notwendig. Sie wird in allen Lehrmittelfragen dem Departement beratend zur Seite stehen.»

² Eir ils terms tudais-chs: *Schulbuch – Lehrmittel, Unterrichtsmittel* rendan bain la differenza. G. DEPLAZES douvra in sia dissertaziun, 1949, il term *Schulbuch*. Il titel da la lavur tuna: Die Geschichte der sprachlichen Schulbücher im romanischen Rheingebiet.

³ Id es interessant dad observar cur cha'ls vocabularis rumantschs surpiglian il term: aint il Dicziunari tudais-ch-romantsch ladin BEZZOLA-TÖNJACHEN, 1944, ed aint il Dicziunari rumantsch ladin-tudais-ch, O. PEER, 1962, nu figüra'l. Aint il Vocabulari romantsch-tudestg-romantsch sursilvan VIELI/DECURTINS, 1962, è'l notà.

rer las chosas sco l'unic pussibel, sch'els perdan il contact cul minchadi da la scoula e cul uffant, lura chatta il sistem seis cunfins.

Malavita s'haja pudü ed as poja observar tals svilups sül chomp dals mezs d'instrucziun in Svizra ed in Germania daspö ils ons 1970–80, impustüt sül chomp dals cudeschs da matematica e da linguas estras.

Lavur vi da mezs d'instrucziun – lavur empirica

Vaira bleras da quistas cumischiuns da specialists e teams d'autores per mezs d'instrucziun han cumanzà a dar a lur lavur il buol da lavur scientifica per dar daplü pais a lur püt da vista o a lur idea, per persvader plü bain als magisters.

S'inclegia chi'd es da partir eir da retscherchas, tant inavant co cha quai es pussibel. Ma schi's vuol provar da caracterisar la lavur vi da mezs d'instrucziun, schi esa da dir tuot cler chi's tratta – sün quel chomp – eir hoz amo da tscherchar il prüm üna tscherta basa: Che material our da l'immensa quantità dal savair dess gnir dat in man al scolar? Perche precis quel material e na ün'otra tscherna?

Cur chi s'ha tant inavant decis sur dal *che* as riva pro la dumonda na main interessanta dal *co*. Da quista basa nan as poja rivar ad üna concepziun generala. Per uschedir ad ün register dal material chi's vuol preschantar al scolar ed a tschögns co chi's pudess dar in man il material al scolar ed al magister. Elavurond singuls temas o singulas lecziuns esa da far provas. Minchatant voula bleras fin chi para dad esser gratià. E che vuol dir gratià? Forsa as pudessa respunder uschea: Il material stess esser tschernü e preschantà uschea ch'el fuorma al scolar e ch'el es a listess temp a la portada dal scolar e cha'l scolar til possa tour ad agen. Cun oters plets, cun plets da la tecnologia dal radio: il material stess esser tschernü e preschantà uschea ch'el haja la(s) dretta(s) frequenza(s) per gnir retschevü dal scolar. In tudais-ch as dschessa: «Das Material soll so gewählt und dargestellt werden, dass es beim Schüler ankommt.»

Quistas pèr remarchas muossan magari cler cha la lavur vi da mezs d'instrucziun es e resta lavur impustüt *empirica*.

La tscherna dal material ed il problem da la preschantaziun müdarà aspet tuot tenor il temp ed il lö. Id es da far quint cun bleras variablas. Üna: Il stadi dal savair da l'uman in ün dat temp in ün dat lö (i's pudess eir dir riond e cun üna tscherta radschun: il stadi da l'errur!). Lura: la

concepziun dal muond chi müda aspet. Üna terza: la structura da la populaziun dals scolars. Implü: factuors plü exteriurs sco la moda illa preschantaziun grafica, las finanzas, eui.

I's pudarà dimena dir (co pudess quai esser oter?) cha la concepziun dals mezs d'instrucziun stetta adüna in stretta relaziun culla structura sociala, cul savair, cul möd da verer, cul stadi tecnologic, culs mezs finansials ed oter plü dal temp e dal lö ingio chi vegnan fats.

Scha'ls mezs d'instrucziun d'hoz fan l'impreschiun d'esser da caracter plü professiunal, schi ha quai dachefar cul fat cha las ciencias da basa per tals mezs han fat ün grond svilup daspö il 1945, p.ex. la linguistica, la biologia, la geografia, la preistorgia etc. e cha las ciencias auxiliaras (pels mezs d'instrucziun) sco p.ex. la psicologia da l'imprender o l'observaziun dal cumportamaint uman han furni novas perspectivas. Perspectives chi ston gnir resguardas da quels chi's mettan landervia a far mezs d'instrucziun pella scoula populara.

S'inclegia cha l'autur o hoz, plüchöntsch, la gruppa d'autoors dan la taimpra als cudeschs o als mezs d'instrucziun. Ma i nu's dascha laschar our d'ögl ch'eir lur individualità es fuormada d'ün dat temp e d'üna datta società e cha'ls autoors pon exprimer be quai cha lur möd da verer permetta.

La funcziun dal cudesch da lingua as müda

Il svilup skizzà as lascha perseguitar fich bain a man da trais exaimpels pratics. Tuots trais cudeschs da lingua. Cha quai saja lingua materna o lingua estra nun importa in quist connex.

Important es be da constatar chi nu's tratta da cudeschs da leger, dimpersè da cudeschs da lingua. Il prüm ün cudesch da latin dal 16avel tschientiner, lura cudeschs da tudais-ch (sco lingua estra) dal cumanzamaint dal 20avel tschientiner e per glivrar ün cudesch da tudais-ch (sco lingua materna) dals ons 1970–80.

Il cudesch da latin tschernü¹ data dal 1596 ed as distingua ferm d'ün cudesch da latin d'hoz. Na cha la lingua füess otra. Ma la basa es tuot differenta.

¹ Il cudesch es gnü tschernü pervi ch'el gniva dovrà eir da students engiadinai. In seis möd po'l avoir influenzà il pensar da blers dals noss.

Constans 20 13

THESAURI
LATINITATIS
PVRAE COMPENDIVM
ALTERVM:

IN QVO SIMPLICIBVS VO-
cabulis, naturã cohærentibus, omnes Cice-
ronianè loquendi formulæ, eadem naturali
serie subiunguntur: pro adolescentulis
Latinè loqui & scribere
incipientibus.

Cum alphabetico Indice Germanico.

Autore

M. IOANNE BENZIO
Bruxellenst.

Cum gratia & privilegio Cas. Maiest.

ARGENTORATI,

Excudebant hæred: Bernh: Iobini. An: 1596.

Handwritten:
Intra p. facsimile
nego 1676.

Il latin da quella jada es la lingua cumüna, l'interlingua pels students. La lingua chi serve a las universitats, chi güda a render plü cumadaivlas las discussiuns tanter scienziats.

Il cudesch dà:

- üna survista dal savair per mans dal student
- sur e tras quella il vocabulari e l'adöver da la lingua latina.

La disposiziun dal material ed ils divers chapitels nu trattan ün «rom da scoula» restret, p.ex. il passà roman, in möd academic (sco ils cudeschs da latin d'hoz). In möd vast dan els üna survista da la concepziun filosofica in vigur, v.d. dal möd da verer e da pensar acceptà e derasà ill'Europa academica dal 16avel tschientiner ed il vocabulari da la vita pratica da quel temp.

Un tal cudesch es dimena, sco chi muossan las paginas dal register e las paginas da text reproducidas, da valütar bod sco ün compendi dal savair da seis temp, d'ün temp ingio ch'üna survista d'eira amo tant inavant pussibla.

SERIES LOCORVM.

D E DEO, & de Spiritibus. Locus	I.
De Prouidentia, fato, fortuna, & casu.	II.
De Natura & motu.	III.
De Loco, eiusq; differentijs.	IIII.
De Tempore, deq; differentijs & partibus eius.	V.
De Mundo, & cælo.	VI.
De Elementis superioribus, & de meteoris.	VII.
De Aqua, & partibus eius communibus.	VIII.
De Aquæ partibus proprijs.	IX.
De Terra, & partibus eius naturalibus.	X.
De artificialibus Terræ partibus communibus.	XI.
De Vrbe, & partibus eius.	XII.
De Metallaribus.	XIII.
De Plantis, & I. de arboribus, ac fruticibus.	XIIII.
De Herbis & floribus.	XV.
De Fructibus, & liquoribus.	XVI.
De Animalibus. I. volatilibus.	XVII.
De Aquatilibus, siue piscibus.	XVIII.
De terrestribus animalibus quadrupedibus.	XIX.
De amphibijs, & insectis.	XX.
De humanis rebus: de Homine, de sexu, & ætate.	XXI.
De Corpore, & partibus corporis.	XXII.
De bonis atq; malis corpori accidentibus.	XXIII.
De Anima, & I. de Vegetatiua facultate.	XXIIII.
De Sensibus exterioribus, & eorum obiectis.	XXV.
De interioribus sensibus eorumq; obiectis.	XXVI.
De Motiua facultate.	XXVII.
De Rationali anima, & primum de Mente.	XXVIII.
De Voluntate & affectibus.	XXIX.
De Facultate, de conatu atq; actione.	XXX.
	De

De Ecclesiasticis rebus, & personis.	XXXI.
De Republica, de magistratu, ac de formis Rerūpub.	XXXII.
De ordinibus & muneribus publicis.	XXXIII.
De Conuentibus, & Senatu.	XXXIII.
De Causa & Iudicio.	XXXV.
De Pace, & Bello.	XXXVI.
De Re familiari, & cognatione.	XXXVII.
De Coniugio, & affinitate.	XXXVIII.
De Dominio, ac seruitute.	XXXIX.
De Domo, & partibus eius.	XL.
De Supellectili, & instrumento domestico.	XLI.
De Vestitu, & ornatu corporis.	XLII.
De Facultatibus, & pecunia.	XLIII.
De Fine actionum, de bono, & felicitate.	XLIII.
De Utilitate, & ceteris externorum bonorum speciebus.	XLV.
De Honesto, & virtute.	XLVI.
De Fortitudine.	XLVII.
De Temperantia.	XLVIII.
De Iusticia, de aequitate, & lege.	XLIX.
De Commutatiua iusticia.	L.
De Distributiua iusticia communi.	LI.
De Speciali iusticia distributiua.	LII.
De Scientia, & opinione.	LIII.
De Prudentia, Sapientia &c.	LIII.
De Arte, atq; institutione.	LV.
De Philosophia: & I. de Grammatica.	LVI.
De Consignificantibus, atq; particulis.	LVII.
De Oratione, & scriptura.	LVIII.
De Historia, & Poëtica.	LIX.
De Dialectica.	LX.
De Rhetorica.	LXI.
	De Phy-

De Physiologia, & Medicina.	LXII.
De Mathesi, & Arithmetica.	LXIII.
De Musica.	LXIII.
De Geometria.	LXV.
De Astronomia.	LXVI.
De Moralibus disciplinis.	LXVII.
De Mechanicis artibus: & I. in acquirendo alimentō occupa- tis.	LXVIII.
De artibus alimentum preparantibus.	LXIX.
De artib. ad cultum corporis seruientibus.	LXX.
De vestiarijs artibus.	LXXI.
De graphicis artificijs.	LXXII.
De fabrilibus artificijs.	LXXIII.
De quatuor artibus.	LXXIII.
De ludicris exercitijs.	LXXV.
De malis artibus.	LXXVI.

› Ementiri, Fallere deum. Nescire, Negligere, Relinquere, Repudiare, Irridere, Negare deum. Impium, Inimicum, Hostem esse dei. Aduersari, Bellum indicere deo. Violare deum. Funditus tollere deos.

Diuinitas, Deitas, die Gott heyt. Numen, Göttlicher Gewalt. Immortalitas, Unsterbliche. Cæli, Himmlich wesen. Trinitas, Dreifaltigkeit.

Adiuncta.) Vera, Mentita diuinitas. *Actiones.*) Affectare, Mentiri diuinitatem. Tribuere, Dare alicui, Consequi diuinitatem. Gubernare mundum, Sustetare, Fouere genus humanum, diuinitatem. Patere aliquid diuinitati. Arripere, Excipere aliquid ex diuinitate. Intellectus, Ignorantia diuinitatis. Offendi, Non submoueri diuinitatem.

Diuinus, Diuus, Göttlich, Heylig. Immortalis, Unsterblich. Cælestis, Himmlich. Superus, Supernus, Obere.
Actiones.) Cogitare supera atq; cælestia. Inuestigare, Intelligere, Audire, Sentire diuina. Accidere, Esse, Habere aliquid diuini. Violare, Vexare, Perturbare, Euertere diuina.

Diuine, Diuinitus, Göttlicher weise, Vō Gott her.

DEVS-PATER, Gott der

Vatter. Parens omnium, der Vatter aller. Dominus hominum, der Herr.

Adiuncta.) Magnitudo, Virtus parentis. Summus pater. Vnus pater. Verus pater. Indulgentissimus dominus. Spiritalis pater. *Actiones.*) Producere, Gignere sui similem spiritum, filium. Generare cuncta. Excogitare, Ornare, Perficere res. Cognoscere, Colere, Venerari parentem dominumq;.

FILIVS-DEI, Gottes Sohn. Iesus, eyn Seeligmacher. Christus, eyn Gesalbter. Mediator, eyn Mittler. Liberator, eyn Erlöser. Saluator, eyn Heylandt. Messias, Hemanuel. Verbum, das Wort. Filius-hominis, des Menschen Sohn. Doctor cælestis virtutis, iusticia, der Himmlich Lehrer der Tugend / Gerechtigkeit. Princeps, Dux, Rex regum, der Fürst / Herzog / König aller Könige.

Adiuncta.) Magnus dux. Maximus filius. Summi dei filius potestate maxima præditus. Virtus maiestasq; verbi. Amantissimus & probatissimus dei filius. Sapientia & virtute instructus filius. Perfectus, Cōsummatus doctor. Primogenit^{us} dei filius. *Actiones.*

Generari

Generari ex deo. Legari, Mitti. Descendere in terram. Concipi in utero virginis. Nasci. Operari max. virtutes. Facere mirabilia. Tradi in manus impiorum. Passionem, Mortem suscipere & perferre. Sustinere cruciatus, ac verbera; Crucifigi. Resurgere; Ascendere ad deū patrem. Regnare in perpetuum, Manere in aeternum. Esse semper in secula.

SPIRITVS-SANCTVS, d. **Heylig Geyst**. *Dei, vel Diuinus Spiritus, der Geyst Gottes. Paracletus, der Tröster.*

Adiuncta.) Sapientia, Intellectus, Fortitudinis, Pietatis, Timoris dei spiritus. Sempiternus spiritus diuinus. *Actiones.*) Diffundi spiritum diuinum. Imple re electos. Requiescere super filium. Exacerbare spiritum sanctum.

SPIRITVS, eyn **Geyst**. *Demon Daemoniū, eyn verständigiger Geyst. Genius, eyn beivohnender Geyst.*

Adiuncta.) Multi, Tenues, Incomprehensibilis, Prauus, Subdulus spiritus. Iniusti, Impuri, Nequissimi, Inquinati, Contraminati ac perditii, Incesti ac vagi spiritus. *Actiones.*) Creari, Exire à deo, Facere mala, Turbare omnia, Insinuare se mentibus hominum, Instigare, Occupare corpora, Vexare animas, spiritus. Venerari, Sequi demonas. Parere demonis. Manicipare animas spiritibus impuris. Excludere, Condemnari & abicijà deo spiritus.

Spiritualis, Spiritalis, Geystlich.

ANGELVS, eyn **Engel**. *Dei ministri, Gottes diener.*

Adiuncta.) Multi, Non maculati, Cœlestis dignitatis, Immortales ægeli. *Actiones.*) Figurari à deo, Creari, Mitti ad tutelā hominū, Seruire nutib^o dei, ægelos.

Angelicus, Engelsch.

DIABOLVS, der **Teuffel**. *Dæmon, Daemonium, pro eodem.*

Calumniator, Criminator, der Lasterer/Teuffel Satan.

Satanas, der Satan/Buß.

Aduersarius dei, vel hominum, Gottes/oder der Menschen Feind. Spiritus prauus, subdulus, impurus, in-

gnatus, nocens &c. der Verfehrete/Berrügliche/Bnreime/ Schädliche Geyst.

Adiuncta) Mali, Inimici, & vexatores hominum dæmones. Fallacissimus dominator terræ. Fallacia, Calliditas, Astutia, Dolus, Malitia, Violentia, Fraudes diaboli, vel dæmonum. Perditii, Perditissimi dæmones. Cæleste, Terrenum genus dæmonum.

Actiones) Grassari, Vagari, Aduersari, Perdere, Intendere fallacias, Illicere ad crimina, Ingere re turpitudines, dæmones. Auctores, Machinatores malorum dæmones. Deludere, Fallere. Corruptere homines, Inside-

Sco seguond exaimpel vaina tchernü ils cudeschs da tudais-ch dad Ulrich Grand¹. Lur böt es quel da muossar ils elemaints da la prüma lingua estra a scolars da lingua materna rumantscha o taliana. Grand fa quai sortind da l'ambiant dal scolar (quia scolar primar e na student, sco pro'l cudesch da latin manzunà). Il prüm vain preschantà il muond da la scoula. Quel vain schlargià e maina als purtrets da las quatter stagiuns. Cun quist ambient (da scoula, dal minchadi da la producziun paurila) riva l'autur da circumscriber in grondas lingias tuot la realtè pratica dal muond dal cumanzamaint dal zoavel tschientiner e cun quai tuot quai ch'ün scolar primar da quella jada sto savair tradüer in üna lingua estra in üna prüma fasa. Las paginas dal register dal prüm tom e duos dals purtrets (cuntschaints amo a blers) ed ün text illustreschan il proceder in ün möd magari cler.

¹ Leitfaden für den ersten Unterricht im Deutschen. 1. Teil 1900, 2. Teil 1901. Herausgegeben vom Kleinen Rat.

Quists cudeschs han gnü bleras reediziuns d'eiran fich cuntschaints e sun gnüts rimplazats pür dal 1954 resp. dal 1962. – Ulrich Grand es nat a Tschlin dal 1861. El fa il seminari da magisters da la Scoula chantunala e glivra dal 1880 culla patenta da magister primar. El stübgia lura in Germania, in Frantscha ed in Ingilterra. Tuornà in Svizra fa'l da magister in instituts privats ed a la scoula reala (la secundara da quella jada) a Sent. Dal 1891 vain el tchernü a la Scoula chantunala sco professor da frances ed anglais. Trent'ons a la lunga dà'l scoula, lura as retira'l. Seis cudeschs per imprendder linguas estras edits da la chasa editura Hallwag a Bern sun stats fichun derasats.

Inhalt.

I. Lesestücke.

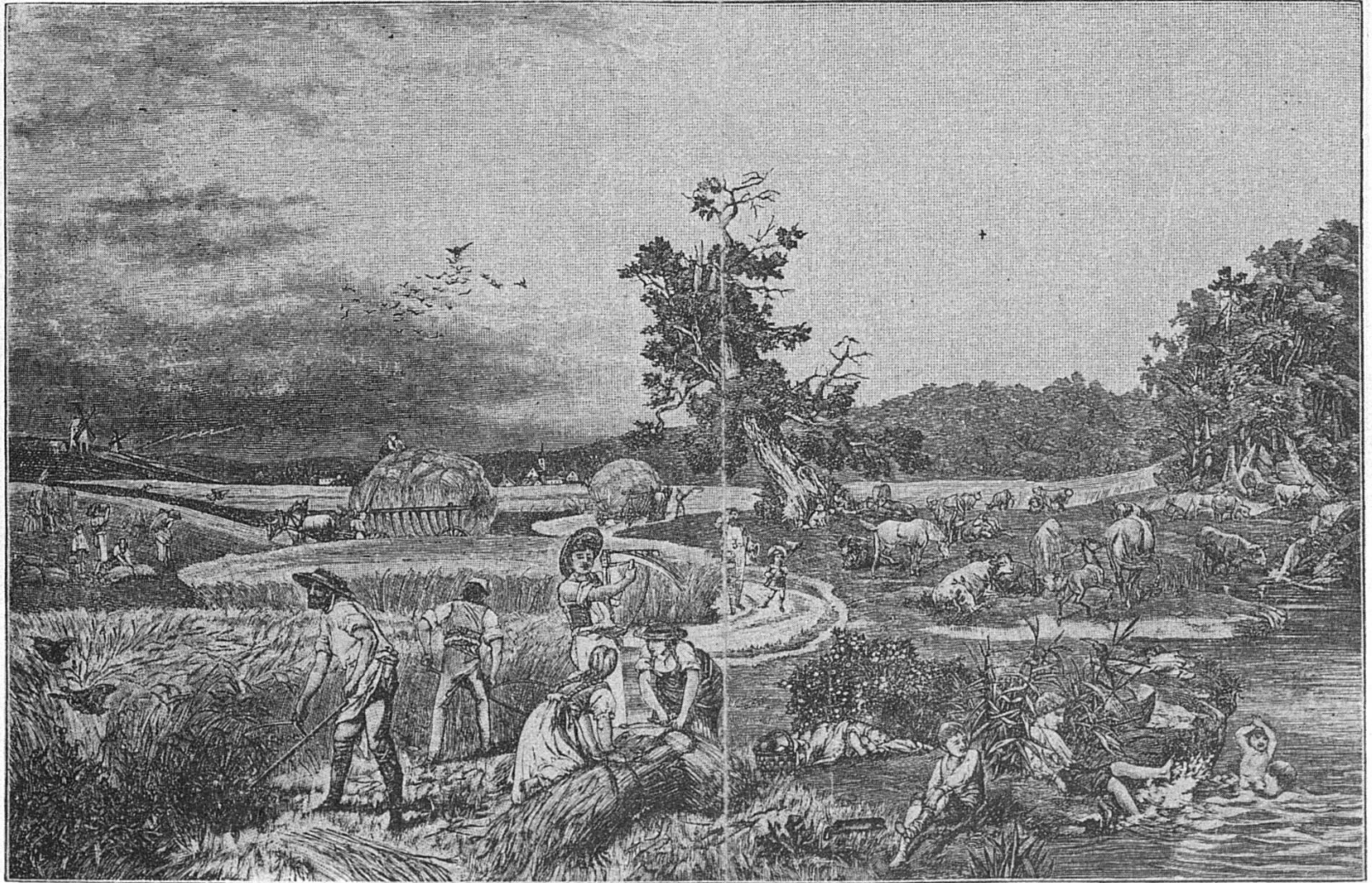
	Seite
1. Das Zimmer	1
2. Im Schulzimmer	2
3. Unsere Namen	4
4. Was wir sind	5
5. Unsere Schulsachen	7
6. Was wir haben	8
7. Die Zahlen bis Zwanzig	11
8. Woraus die Dinge gemacht sind	16
9. Wie die Dinge gemacht sind	17
10. Einige Handwerker	18
11. Der Körper	20
12. Der Körper (Fortsetzung)	23
13. Wessen?	24
14. Was wir thun können	26
15. Was thun wir?	27
16. Das Messer	29
17. Wem?	30
18. Das Buch	31
19. Unser Schulzimmer — Die Schule (Gedichtchen) --	32
20. Die Ordnungszahlen:	
1. Unsere Reihenfolge	35
2. Die Woche	36
3. Die Monate	37
21. Der Körper des Menschen (Wiederholung)	39
22. Der Frühling:	
a) Personen	44
b) Tiere	45
c) Pflanzen	49
d) Was man noch auf dem Bilde sieht	50
e) Thätigkeiten	54
23. Was ich liebe	58
24. Die Zahlen bis Tausend	59
25. Meine Familie	62
26. „ „ (Fortsetzung)	64
27. Gegenüberstellung (Bild)	68
28. Die Uhr	72
29. Wie viel Uhr ist es?	73
30. Die Uhr (Gedichtchen)	75
31. Die Zeit	76
32. Vergleichung	80
33. Die Henne	81
34. Das Frühlingbild (Wiederholung)	83
35. Frühlingslied	86

II. Grammatik.

Der Artikel	3/87
Grosser Anfangsbuchstabe	3/99
Personal-Pronomen	6/95
Das Verb „Sein“	6/95
Nominativ und Akkusativ	10
Das Verb „Haben“	10/95
Plural der Substantive	14/90
Personal-Pronomen (Ergänzung)	17
Possessiv-Pronomen	22/96
Genitiv	24
Präsens des regelmässigen Verbs	28/94
Dativ	30
Das Verb „lesen“	34/95
Bildung der Ordnungszahl	38/97
Präpositionen	42/97
Grosser Anfangsbuchstabe (Ergänzung)	42/99
Das Verb „sehen“	47/95
Der Artikel ohne oder getrennt vom Substantiv	48/87
Das Adjektiv	52/93
Die Verben: graben, tragen, halten, essen, können	57/95
Das Verb „wollen“	62/95
Personal-Pronomen (Nominativ und Akkusativ)	66/95
Demonstrativ-Pronomen	70/96
Frage-Pronomen	70/96
Reflexiv-Pronomen	74/95
Präpositionen (Ergänzung)	78/97
Komparativ	82/94
Der Artikel	87
Das Substantiv:	
a) Das Geschlecht (Wörterbuch am Ende jeder Einheit)	87
b) Deklination	90
c) Pluralbildung	90
Das Adjektiv	93
Das Verb	94
Das Pronomen	95
Die Zahlen	97
Die Präpositionen	97
Wortfolge	98
Rechtschreibung	99

b) Der Teich.

Rechts im Vordergrund ist ein Teich. Das Wasser des Teiches kommt aus dem Walde. Zwei Knaben sind im Teiche. Sie sind nackt: ihre Kleider liegen am Ufer. Sie **nehmen ein Bad**; sie **baden**. Der eine schwimmt; der andere steht. Dieser hat seine Hände vor dem Gesicht.

Am Ufer des Teiches sitzt ein dritter Knabe. Er hat seine Schuhe und Strümpfe **ausgezogen** und nimmt ein **Fußbad**. Er **plätschert** mit den Füßen im Wasser. Er **spritzt** Wasser gegen seine Kameraden.

Im Grase sitzt noch ein Knabe. Er hat schon gebadet. Er hat einen **Stiefel** in der Hand; er **zieht ihn an**. Der andere Stiefel liegt im Grase. Stiefel und Schuhe sind aus **Leder** gemacht. Der **Schuster** macht sie. Das Ufer des Teiches ist dort mit **Schilf** bedeckt. An einer **Stelle** ist es **sehr steil**.

Fragen. Wo ist der Teich? Woher kommt das Wasser des Teiches? Wer ist im Teich? Was thun die zwei Knaben? Wo baden sie? Wo sind ihre Kleider? Schwimmen beide Knaben? Was thut der andere Knabe? Wo hat er seine Hände? Was thut der Knabe am Ufer? Womit plätschert er? Was spritzt er gegen seine Kameraden? Was hat er ausgezogen? Was zieht der andere Knabe an? Wo liegt ein Stiefel? Wie sind die Strümpfe dieses Knaben (Farbe)? Womit ist das Ufer des Teiches bedeckt? Was ist das Schilf? Wie ist das Ufer an einer Stelle? Woraus sind die Stiefel gemacht? Wer macht die Stiefel und die Schuhe? Was ist der Schuster? Wer ist auch ein Handwerker?

Sco terz exaimpel ans serva ün cudesch da scoula d'hoz, ün cudesch da tudais-ch pella scoula primara¹ dovrà illa Svizra tudais-cha. El as preschainta uschea chi's sto dir cha'l term mez d'instrucziun es adequat e güst. La lingua, quia as tratta quai da la lingua materna, es visa sco rom da scoula. E là – in quel aspet plü stret – impustüt sco mez da comunicaziun per ün uman urban e na sco veicul per tradüer üna realtä plü vasta in lingua o per schlargiar l'experienza dal scolar in ün möd general.

Duos paginas pon illustrar l'intent e muossan quant pais chi vain dat a la vart psicologica.

¹ Schweizer Sprachbuch für das 4. Schuljahr. SABE Verlagsinstitut für Lehrmittel 1974.

Sich verteidigen

David sitzt am Tisch und macht Schulaufgaben. Seinem kleinen Bruder Uli ist es langweilig. Er ärgert David. Zuerst versteckt er David die Farbstifte. Dann kriecht er unter den Tisch und kitzelt David am Bein. David sagt: «Hör auf!» Aber Uli kitzelt David noch einmal.

Da springt David auf. Er packt Uli, zieht ihn unter dem Tisch hervor und stösst ihn unsanft aus dem Zimmer.

Uli heult und läuft zur Mutter.

Die Mutter sagt zu David: «Warum musst du den Kleinen immer plagen?»

1 Was sagt ihr zu dieser Geschichte? Wie ist die Reaktion der Mutter zu erklären? Überlegt und versucht, die Mutter zu verstehen	2 Wie kann David auf den Vorwurf reagieren? Wie kann er sich verteidigen? Überlegt und diskutiert.
-

Einem andern helfen

Heidi, Ruth und Edith sind gleich schwer. Sie wiegen zusammen 10 kg weniger als 1 q. Wie schwer ist jedes Mädchen?

- 1 Löse diese Rechenaufgabe.
  - 2 Dein Tischnachbar kommt mit der Aufgabe nicht zurecht. Wie reagierst du?
    - a) Du sagst: «Das ist doch leicht. Denk nach!»
    - b) Du sagst ihm das Ergebnis.
    - c) Du erklärst ihm die Aufgabe.
    - d) Du sagst: «Frag den Lehrer, wenn du nicht draus kommst.»
  - 3 Welche Reaktion hältst du für richtig?
  - 4 Wie kann man diese Aufgabe erklären?
Probier.
- 5 Kannst du auch diese Aufgabe lösen und erklären:
Heidi, Ruth und Edith wiegen zusammen 10 kg weniger als 1 q.
Edith wiegt 3 kg weniger als Ruth, Heidi wiegt 3 kg mehr als Ruth.
Wie schwer ist jedes Mädchen?

Hochdeutsch immer und überall gleich?

Abschnitt um Abschnitt lesen, jeder still für sich
oder gemeinsam in der Gruppe (laut).

In der Geschichte von Toby steht:	n Hund	für	einen Hund
	runtergegangen	für	.....
	was wünschen	für	.....
	.....	für	.....

Ist das falsch?

Es gibt auch im Hochdeutschen eine Umgangssprache, ein «Alltagsdeutsch». Man hört es in Gesprächen, oft auch am Fernsehen, und man liest es auch in manchen Texten. *In unserem Haus* von Hans May ist in einem solchen «Alltagsdeutsch» geschrieben.

Andere Gegend – andere Wörter:

Nicht alle hochdeutschen Wörter werden in allen deutschsprachigen Gebieten gebraucht:

Schrank	heisst in der Schweiz oft	.....
Schlagsahne	heisst in der Schweiz	.....
Schulranzen		.....
Patenonkel		.....
Klempner		.....
Dachboden		.....
Schornstein		.....
parken		.....
rodeln		.....
kehren		.....

Wenn du eines der Wörter nicht kennst, kannst du auf Seite 106 nachsehen.

Es gibt auch Wörter, die nicht in jeder Gegend das gleiche bedeuten:

fegen = trocken mit dem Besen wischen oder .....

wischen = nass mit Lappen sauber machen oder .....

laufen = zu Fuss gehen oder .....

Auch ganze Redewendungen können anders sein:

mir ist heiss = ...

25

Il cudesch cumpiglia implü ün quadern da lavur pel scolar ed ün commentar pel magister.

Conclusiun

Las ponderaziuns fattas ans pon güdar a metter il proget da la Conferenza generala ladina in ün rom general. Id es important da constatar cha l'autur da quist artichel ha fat quistas ponderaziuns pür cun preparar e scriver quista lavur e na cur ch'el ha elavurà la concepziun dal proget ch'el ha preschantà a la Conferenza generala ladina dal 1969. Là ha la situaziun dal rumantsch fuormà il puonch da partenza.

2. Il böt dals cudeschs da scoula da rumantsch fin circa dal 1970

Cudeschs da leger

Daspö chi's po discuorrer da cudeschs da rumantsch pellas scoulas in Grischun fin circa a la fin da la seguonda guerra mundiala (1945) sun ils cudeschs da rumantsch – cun pacas excepziuns – *cudeschs da leger*. Quels cudeschs vaivan impustüt duos böts: Il prüm, quel da preschantar al scolar il material seguond las ideas chi paran güstas ed importantas da quel temp. Il seguond quel da fixar pro'l scolar ün'ortografia seguond normas chi paran güstas per quel dat temp.

Tuots duos böts sun stats la causa da lungas discussiuns e da cuntra-versas, per part burrascusas. I füss plü co interessant d'entrar in detagls. Important es però da constatar üna chosa fundamentala: In quels lös chi's daiva rumantsch in scoula primara as pudaiva sortir dal fat cha la lingua discurrida staiva a disposiziun al scolar in tuot sia ricchezza e varietà. Ils indigens vaivan ils registers linguistics tras la famiglia, quels gnüts pro tils survgnivan tras la vita in cumün. La cultivaziun, l'inrichimaint da l'expressiun linguistica discurrida rumantscha nu d'eira dimena ün problem chi occupaiva la scoula ed ils magisters in cumüns rumantschs. La scoula vezzaiva sia incumbenza impustüt sül chomp da la lingua scritta. Là as trattaiva da dar al scolar il codex ortografic e stilistic chi paraiva güst. L'aspet da la frasa rumantscha sco ch'ella es da scriver o da la tscherna da plets sco ch'ella ha da gnir fatta cur chi's scriva d'eira orientà fermamaing vi dal tudais-ch sco ch'el gniva scrit, o plü bod in Engiadina, vi dal talian sco ch'el gniva scrit. Essenzial paraiva da quel temp impustüt cha'l «code» scrit as distingua cler e net da quel discurri.

Culs texts da lectüra chi gnivan tschernüts our d'ün o tschel ambiaint cultural e tradüts (Germania o Italia) gnivan eir ils models per la structura da la frasa e pel cumportamaint pro la tscherna dals plets, e, i's sto dir quai, eir pel ideal pedagogic ed uman. I valess la paina da stübgjar üna jada in detagl che effet chi pudess avair gnü ün autur sco Christoph von Schmid¹ let illas scoulas grischunas daplü co 100 ons a l'inlunga.

Sainza dubi ha'l servi d'exaimpel per blets texts aint ils cudeschs da leger. Ils cudeschs da leger vaivan per regla ün'aggiunta cun pitschens exercizis linguistics chi's referivan a la lectüra. Pel solit d'eira dumandà dad implir loccas o da dovrar la dretta fuorma dal verb. In sia disserta-

ziun sur dals cudeschs da scoula in Surselva² valütescha Gion Deplazes quels exercizis e scriva: «Die Übungen ermangeln, da die Bücher nicht der Reihe nach, von unten herauf erschienen, der notwendigen Übereinstimmung und teilweise der passenden Übungsstoffe.» Quista constataziun vala sainz'oter eir pels cudeschs dovrats in Engiadina. Grammatica sistematica gniva fatta tras il magister, p.ex. cun survistas da la conjuga-ziun o sur da la declinaziun.

¹ Las prümas traducziuns da cudeschs da *Christoph von Schmid* cumparan in sursilvan dal 1837. Seis cudesch «Ouvv da Pasqua» es gnü let in Engiadina Bassa – cun gust – fin circa dal 1950.

Christoph von Schmid, teolog catolic, pedagog e scriptur, es nat a Dinkelsbühl in Germania als 15-8-1768 e mort ad Augsburg als 3-9-1827. El ha scrit *Biblische Geschichten für Kinder* (6 toms) e las istorgias per uffants: *Ostereier*, *Genovefa*, *Rosa von Tannenburg*. Sias istorgias situescha'l in ün muond da chavaliers e da legenda. Seis texts sun da resguardar sco factur important per la fuormaziun da models da cumportamaint. Giovannes Mathis scriva cha'l magister Gilli Heinrich quinta als scholars sün Buottels l'istorgia da Rosa von Tannenburg e cha'ls scholars sun talmaing imperschiunats chi fan landroura üna «preschantaziun teatrella» (Algorde, ed. 1924, p. 28/29). La *Laus paupertatis et laboris*, il lod da la povertà e da la lavur, chi resorta cler aint ils Ouvv da Pasqua chatta rebomb e parallels illa litteratura ladina. Pro Conradin de Flugi in sia poesia *Malgiaretta*, o pro Gian Girun in *Maria* e seis chucal e pro oters. Sco exaimpel per la *Laus paupertatis et laboris* po servir la seguainta frasa our dals Ouvv da Pasqua: «Tras ün möd da viver simpel e per uschè dir dür, pro continua lavur e granda sobrietà eiran els perfettamaing sans et in quistas povras chasettas as chattaiva que cha invan ün tscherchess in palazzis; homens vegls da passa tschient ans.» L'influenza as muossa cler, impustüt pro'ls vers pedagogics e morals da Christoph von Schmid chi han chattà la via aint illas famiglias sursilvanas e ladinhas. Sur la scoula suna rivats in famiglia fin aint pels ons 1950 e plü tard, eir aint ils albums d'algordanza s'han derasats e fixats. P. ex.:

In tuot teis far	Dalet ed amur
Dieu tegna char.	Pro üna lavur
	Tuot bain fa gratiar
	Ch'ün po s'allegrar.

Da Christoph von Schmid sun tradüts in rumantsch: *Historia dil grov Heinrich de Eichenfels* (surs. 1837), *Igl utschi canari* (surs. 1837), *Il bien Fridolin ed il nausch Dietrich* (surs. 1853), *Ils övs da Pasqua* (puter 1895), *Ils ouvvs da Pasqua* (vall. 1895), *Ils ovs de Pastgas ed autras historias* (surs. 1925).

² Guarda annotaziun p. 18

Cudeschs da lingua

Var desch fin quindesch ons davo cha'ls prüms vocabularis pratics da la Lia Rumantscha d'eiran cumparüts s'esa i landervia a realisar cudaschets da lingua adattats per las scoulas primaras. In ladin vegnan oura dal 1955 l'Inviament da Carl Fasser pel vallader ed il Muossavia da Leo Jaeger pel puter. In sursilvan cumpara dal 1962 il Muossavia da Toni Halter e Luzi Cadruvi.

Ils trais cudaschets sun concepits seguond principis da grammatica normativa e sistematica. I dan il prüm üna survista sur da l'ortografia passond da custab a custab. Uschea daja exercizis da discriminaziun per *qu* e *cu*. Pleds sco *quatter*, *cua*, *cuernar* e *quadern* vegnan preschantats suot ün listess aspet, l'adöver da l'apostrof fuorma ün chapitel. La part da la grammatica va tenor las desch spezchas da pleds e tratta l'artichel, il substantiv, l'adjectiv, il verb, l'adverb, il pronom, ils numerals, preposiziuns, conjuncziuns ed interjecziuns. La terza part tratta la sintaxa, la quarta part es üna prouva da metter a pantun l'interpuncziun rumantscha seguond il model tudais-ch.

Ils trais cudeschs sun fats uschea cha'l magister po decider che problems ch'el vuol trattar in chenüna classa. Ils registers dals cudeschs ladins fan üna proposta in quel regard e notan temas pellas singulas annadas.

Il böt eir da quista generaziun da cudeschs da lingua es quel da fixar ils registers scrits, impustüt l'ortografia, qua o là eir il gir da la frasa. Sco in general aint il movimaint rumantsch per quai chi riguarda la chüra da la lingua s'esa amo plainamaing aint illa fasa da la normaziun. Quai vuol dir: aint il center da l'interess sta il böt da gnir ad üna norma per scriver plü stabla pussibel, da gnir ad üna situaziun ingio chi regna uorden illa lingua scritta. Schi's resguarda cha quist es ün dals puonchs da partenza principals, schi's poja incleger cha'ls autuors sun qua o là magari apodictics.¹

Id es important da's render quint cha amo dal 1955 respectivamaing dal 1962 s'esa sorti da la premissa cha'ls scolars rumantschs hajan a disposiziun ün «code» discurri chi'd es intact ed uschè ferm ch'el fuorma

¹ Ün exaimpel dess bastair: l'Inviament fa valair sainz'oter: «L'inversiun stuvess . . . gnir s-chivida». Il Muossavia (ladin) scriva: «L'inversiun deriva indubitabelmaing dal tudais-ch.»

üna buna basa per gnir transfuormà in ün «code» linguistic scrit d'ürant ils ons da scoula chi stan a disposiziun. Cun oters plets: i's sortiva da la premissa cha l'ambiant da la famiglia o l'ambiant dal cumün¹ hajan fuormà il «code» discurre d'ürant ils ons avant il cumanzament da la scoula obligatorica e cha'l sustegn da quists duos elemaints socials saja avant man d'ürant il temp da scoula per l'instrucziun in lingua. La scoula, uschea as pensaiva, as pudaiva referir al «code» discurre e til schlargiar e differenziar cul ir dals ons.

3. La scoula e l'ambiant linguistic müdà

Skizza da la situaziun

I füss sgüra interessant schi's vess registrà discussiuns cha magisters da Segl, da Samedan, da Zuoz o da cumüns dal Surmeir o da la Surselva faivan d'ürant la posa tanter ils ons 1960 e 1970. Pel solit vain discurre là in ün möd fich liber. Ün dals temas füss sgüra stat: las cugnuschentschas da rumantsch dals scolars. Forsa cha las constataziuns chi faivan nu füssan gnüdas cuntshaintas schi nu's vess spüert üna buna occasiun per scriver alch sur da quai e per render attent ad ün public plü vast co cha las relaziuns as preschaintan realisticamaing.

L'occuriun s'ha spüerta cul giubileum da 50 ons da la Lia Rumantscha, dal 1969. Cun quist'occuriun es la situaziun dal rumantsch gnüda valütada criticamaing da bleras varts. Sur da la situaziun in scoula s'externan duos magisters aint il Fögl Ladin giubilar, Armon Planta, quella jada magister secundar a Scuol, Jacques Guidon, da quel temp magister secundar a Zuoz.

Armon Planta scriva sur da: «Nos rumantsch ün muribund chi nu po murir» e constatescha exagerond vuglödamaing: «Il rumantsch da noss uffants es uschè amalà ch'eu am dumond seriusamaing ed objectivamaing e sainza sentimentalità scha tuot ils sforzs per til mantgnair han amo ün sen.» Jacques Guidon remarcha cha la differenza tanter la lingua discurreda, mendoossa e povra, e la lingua dals scriptuors, bella e richa, saja uschè gronda chi saja greiv pels blers da leger alch in rumantsch. Im-

¹ I s'es sorti da quist püt da vista adonta cha la Lia Rumantscha vaiva cumanzà fingià dal 1945 a far üna differenza tanter territori san e territori periclità e cha l'Engiadin'Ota (fin Zuoz) gniva resguardada da la LR sco zona periclitada.

plü fa'l valair chi saja greiv da discuorrer sur d'alch tecnic modern sainza s'inchambuorgiar perche chi manca ils pleds. Guidon dumonda acziuns da sustegn pella lingua pratica e pensa impustüt a l'elavuraziun d'ün vocabulari da basa per mans dal scolar.

Ils duos artichels han üna chosa in cumün: i concretiseschan ils ef-fets da trais factuors sülla situaziun linguistica rumantscha: quels da la revoluzin tecnologica chi s'accelerescha daspö il 1945, quels dal müda-maint da structura sociologica dals cumüns rumantschs cul passagi da la società paurila a la società pluralistica e quels da la situaziun nouva chi s'ha datta tras l'omnipreschentscha dal tudais-ch sül territori rumantsch, sur esters ed immigrats d'üna vart, da tschella vart tras ils mediums da massa – in scrit sur pressa e propaganda, a bocca tras radio e televisiun. Vi da l'exaimpel da la scoula muossan ils duos magisters secundars quai chi vain circumscrit per regla culla noziun: perdita da sostanza.

Üna reacziun pussibla

Ils duos artichels han indüt a l'autur da quist artichel da trar las conse-guenzas e d'agir. El ha reactivà ün'idea ch'el vaiva ponderà plü bod ed ha skizzà ün proget per mezs d'instrucziun ch'el ha preschantà als 13 decem-ber 1969 a la Conferenza generala ladina.

Las ponderaziuns da basa sun statta da character linguistic e pedago-gic. Üna cuorta skizza:

La lingua nu's cumporta oter co oters organissem. Ella sto esser buna da s'adattar a las circumstanzas chi's müdan sch'ella dess exister. Scha üna lingua nun es buna da s'adattar continuantamaing a circumstan-zas novas s'intretnischa seis adöver. Tschertas parts da la vita nu ve-gnan plü ni vivüdas ni expressas in quella lingua. Cul temp po'la gnir eli-minada cumplettamaing e rimplazzada tras ün oter organissem linguistic adattà e vital.

Quist fenomen chi's po observar pel rumantsch in noss dis ed in temps passats as pudessa nomnar regress sociologic. El es main visibel co il regress territorial chi's po observar fich bain, ma el ha ün'influenza fich gronda sülla posiziun d'üna lingua, cun quai ch'el pertocca la relaziun dal portader da la lingua culla lingua.

Cun quai cha la lingua es ün'instrumaint lià fich ferm vi dal portader e vi da la gruppa dals portaders nu serv'la be sco instrumaint da comuni-

caziun externa pel uman, ma eir sco instrumaint da fuormaziun interna. Tanter la lingua e seis portader exista üna relaziun d'interdependenza: l'uman, il singul e la gruppia fuorman la lingua cul möd sco chi tilla douvran e la lingua sco ch'ella es creschüda istoricamaing e sco ch'ella viva, pensa, resainta ed inchanta fuorma da sia vart a l'uman. Cun chürar la planta da l'expressiun linguistica as chüra eir la differenziaziun interna, cha quai as tratta da la vart intellectuala o da la vart emoziunala.

3. Il proget da la Conferenza generala ladina

La fasa da la progettaziun

Il proget preschantà a la Conferenza generala ladina ha provà da prüma d'innan da tour resguard sün quistas ponderaziuns da basa. Skizzà cuortamaing cumpigliaiva il proget preschantà dal 1969 a Zernez e dal 1970 a Glion ad üna conferenza sursilvana ad hoc ils seguaints quatter respectivmaing tschinch mezs d'instrucziun:

1. Üna collecziun d'exercizis grammaticals sintactics e stilistics. Quella vess da cumparair in mezs d'instrucziun adattats al s-chalin e vess da manar dal seguond al novavel on da scoula.
2. Üna preschantaziun dal vocabulari fundamental chi füss da resguardar sco basa eir pell'elavuraziun dad exercizis grammaticals. Cun quel vocabulari cha mincha scolar vess d'avair a disposiziun imprenda e s'adüsa il scolar a verer davo. El ha implü davant sai üna raziun da lingua ed ortografia.
3. Üna collecziun da texts cul titul «La vita da minchadi». Quels texts han l'incumbenza da fuormar il contact tanter la vita d'hoz e la scoula. Sco exaimpel da temas sun gnüts nomnats: Il gö da ballapè, la lavur pro'l radio, materials sintetics.

Id es gnü dit cler e net chi nu's tratta da's dedichar ad ün modernissem bunmarchà, ma cha'l cudesch haja l'incumbenza da güdar als uffants da scoula chi, culla situaziun existenta, ston avoir l'impreschiun cha'l rumantsch saja üna lingua d'her. Ils giuvens sun liats e piglian viva part a quai chi capita hoz. Cun tals texts as vegna incunter a l'interess dal scolar per l'ambaint d'hoz.

Ils scolars pon assimilar ils plets novs in ün möd natüral e sainza gronds sforzs. Ils texts svess ston esser scrits in üna lingua viva chi nu

savura da puolvra e da retschercha da plets arcaics, uschedits «plets bels».

4. Üna collecziun da texts our da la litteratura veglia e nouva. Quella collecziun ha duos o trais incumbenzas. La prüma quella da cumplettar cudeschs da leger existents amo in adöver pel s-chalin ot. La segunda quella da schligerir al magister d'üna lavur da Sisifus ch'el – cun radschun – as stramainta da tour per mans, v.d. quella da cleger oura svesch buns texts our da las diversischemas publicaziuns rumantschas e tils metter a disposiziun als scolars in ün numer sufficiaint. La terza: da dar al scolar il contact cul passà sur texts originals adattats.

Il rapport cul passà es necessari per dar fuond, per cha'ls scolars vengnan a cugnuscher las ragischs da la cultura e da la civilisaziun e per ch'els survegnan l'incletta pel svilup. S'inclegia cha texts plü vegls dessan gnir reprodüts in ortografia d'hoz e gnir commentats ingio chi pudess dar difficultats.

5. Texts e disegns per üna metoda audio-visuala. Quella metoda füess prevista sco mez per facilitar als scolars da tour contact cul rumantsch in quels cumüns ingio cha la pertschientuala d'uffants chi san pac o da-fatta brich rumantsch es ota ed ingio cha l'assimilaziun es fich difficultada.

Ils mezs d'instrucziun proposts suot las cifras 1–4 han chattà subit bun'accoglientscha illa Conferenza generala ladina.

Per quai chi riguarda la metoda audio-visuala proposta (moderada dal rest in seis proceder metodic) s'esa stat fich skeptic. Magisters dals cumüns fermamaing periclitats s'han express in quel sen cha'ls sforzs sajan vans, cha l'ideatur dal proget cugnuscha massa pac las relaziuns.

Adonta da tuot es il prüm eir il puonch tschinch restà in discussiun, ma per uschedir miss in reserva, sco ultim aint illa s-chala da las prioritats.

Als 12 mai 1970 ha il president da la Conferenza generala ladina drizzà la dumonda al Departamaint d'educaziun d'acceptar in princip il proget da la Conferenza generala ladina e da pussibilitar la realisaziun.

Lavur in gruppas

Per la realisaziun dal proget preschantà ha l'ideatur propost da proceder in lavur cumüna, v.d. in gruppas da lavur, ingio cha quai sarà be pussibel.

El d'eira sorti dal püt da vista ch'ün «team» d'autoors fuorma in tuots regards üna meglra basa co ün singul, cun quai chi's po lura regardar las experienzas praticas da plüs magisters e chi s'ha infuormaziuns directas ed autenticas sur da las relaziuns in plüs lös. Il contact culla realtä da la scoula es in quista maniera per uschedir direct e spontan. Svilupps chi gessan dal tuot cunter il pail als magisters as laschan evitar.

A verer inavo as poja dir cha'l möd da lavur tschernü ha gnü ed hableras varts positivas.

Important para impustüt il fat cha blers magisters activs (il prüm as trattaiva quai da var 30) s'ha impegnats. Tras quai es adüna stat avant man quai chi's vaiva resguardà sco important: ün stret contact cul varià minchadi da scoula. E quai es stat ün grond avantag.

Id es da manzunar eir ün oter avantag chi, cul ir dal temp, es dvantà ün factur vieplü important: La lavur in gruppas dà impuls. La discussiun güda a verer ils cunfins da l'agen möd da verer. Las singulas lavuors o lecziuns, chi, fattas be dad ün, pudessan esser in privel da dvantar üna simpla reproducziun da l'agen möd da dar scoula o da l'agen möd da verer, d'üna «logica privata» chi'd es forsa massa individuala per esser «re-pro-dütta», vegnan discutadas e transfuormadas uschea chi sun vaira maing «re-pro-duciblas», v.d. chi s'adattan ad ün möd da verer ed ad ün möd da dar scoula plü general.

Ün terz avantag es plüchöntsch indirect. La lavur in gruppas cullas discussiuns sur da mincha proposta es dvantada pel singul (sch'el laiva quai), per minchün, alch sco ün continuant cuors da perfecziunamaint.

S'inclegia cha'l möd da lavurar in gruppas cun üna redacziun chi decida lura definitivmaing ha dumandà üna toleranza da frustraziun magari gronda davart dal singul. I's sto imprendar a savair eliminar sves alch chi's vaiva tschüf jent lavurond e chi paraiva bun (dafatta fich bun!) o, quai chi tuot tenor fa plü mal, a laschar eliminar dad oters teras strichas d'üna lavur o d'üna lecziun o forsa eir üna lecziun intera ed intratta. I nun es adüna liger da pensar e dad esser persvas cha quai chi nu figürescha per finir aint il cudesch stampà nu saja stat fat per nöglia. Cha quai saja üna fasa importanta aint il process da lavur. Cha ün resultat negativ saja ün resultat important e cha'l möd da proceder po esser:

1. Provain uschea! → Schi, i va; il resultat es positiv.
2. Provain uschea! → Na, i nu va; il resultat es negativ. → Provain in ün'otra maniera! → Schi, uschea poja ir; uossa es il resultat positiv.

La lavur in gruppa dumonda dimena chi's saja pront e bun da metter *la chosa* aint il center, tant co cha quai es be pussibel¹. Pro quist möd da lavurar nu quinta dimena *chi chi* furnischa la megldra soluziun pussibla (cun oters plets: *chi chi* ha radschun), dimpersè chi's tschercha da rablar nan la megldra soluziun pussibla.

Il möd da lavurar in gruppas ha però eir seis dischavantags. Quel möd da lavur, cumbinà cul sistem da milizia, ingio cha tuot ils autuors e collavuratuors fan la lavur vi dal mez d'instrucziun in lur temp liber, sper lur professiun, douvra bler temp. Cun radschun ha Ruodi Viletta rendü attent a quel fat cuort davo cha'l proget es stat cuntschaint. El ha pretais chi saja da proveder cha'l manader da la gruppa da lavur survegna ün congedi. Cha uschigliö giaja bler massa lönch fin cha tuot il plan saja realisà.

Modificaziuns i'l cuors dal temp

Mo tuornain pro'l proget. S'inclegia chi'd es stat plü liger da progettar co da realisar. I's pudess dir cun Carl Jaspers: «L'impissamaint es svelte e liger, ma la realisaziun es greiva e dumonda blera pazienza.»

Diversas ideas han stuvü gnir modificadas i'l cuors da la lavur. Pro la realisaziun da l'ediziun ladina da «La vita da minchadi» haja dat malinclettas culs uffizis cumpetents. Il contact tanter la gruppa da lavur sur-silvana e quella ladina nun ha funcziunà. Il ritem da lavur previs il prüm d'eira calculà massa s-chars e nun ha pudü gnir mantgnü eir pervi cha'l manader da la gruppa ladina d'eira impegnà uschigliö massa fich.

In üna prüma fasa as pensaiva eir da pudair lavurar a listess temp vi da divers mezs d'instrucziun. Uschea d'eiran gnüts fixats in E tscherts princips pella «Collecziun da texts vegls e novvs» (ediziun ladina) in üna tschantada da lavur d'üna gruppa a Samedan in Chesa Planta. Là d'eira eir gnü surdat l'incumbenza da «stragliar» periodics cul böt dad avair buns catalogs da texts adattats per la scoula. Uschea es gnü examinà: l'Aviöl, il Dun da Nadal, il Chalender ladin, las Annalas, la collecziun da proverbis engiadinais dad Henri Lössli, etc. La glistas cullas propostas

¹ Pro'l prüm cudesch realisà pro «La vita da minchadi» es lavur in gruppas statta main intensiva co plü tard. Il register da quel mez indicha ils autuors da las singulas contribuziuns. Pro'ls cudeschs da lingua da la seguonda fin quarta classa, ingio cha la lavur in gruppas, tant aint illa gruppa gronda co aint illa gruppa da redacziun, es statta fich intensiva, nun es our da quist motiv mai indichà l'autur da la singula lecziun.

per texts dovrabels sun entradas, ma la lavur vi da quel mez ha stuvü gnir suspaisa, cun quai chi s'ha vis chi giaiva sur nossas forzas da lavurar a listess temp sün divers binaris e pervi chi paraiva als magisters ladins cha'l vocabulari fundamental ed ils cudeschs da lingua stuvessan avair la priorità¹.

Davo la publicaziun da «La veta da mintgadi» (S) 1973, «La vita da minchadi» (E) 1974, sun ils Engiadinais its landervia a preparar il Vocabulari fundamental ed ils cudeschs da lingua. Ils Sursilvans han miss pais sülla Collecziun da texts vegls e novs chi'd es gnüda publichada dal 1981 sco bel cudesch cul titul: Litteratura.

Pels cudeschs da lingua e pel Vocabulari fundamental s'haja fat in E da tuotta sorts prouvas. Il bler ha stuvü gnir sbüttà e nun ha chattà grazia pro l'elavuraziun definitiva.

La concepziun da basa per quels mezs, pels cudeschs da lingua e pel vocabulari fundamental, es gnüda chattada pür dal 1977, cur cha'l manader da la gruppa ladina ha pudü gnir schlubgià da sia lavur sco magister da frances e talian a la Scoula chantunala pel temp dals 18 avrigl fin als 31 october 1977. In seis sesavel rapport da lavur pel temp dals 28 settember als 31 october 1977 drizzà al Departamaint d'educaziun scriva'l cha'l fat ch'el s'haja pudü dedichar plainamaing a la lavur da redacziun haja gnü ün effet positiv impustüt sülla concepziun da basa dal Vocabulari fundamental e dal cudesch da lingua pella seguonda classa. Cha la lavur saja ida plü svelt inavant, quai saja evidaint. Implü saja da constatar cha la realisaziun da l'inter proget nu füss statta pussibla sainza ün tal congedi.

Dürant quel temp da congedi s'ha eir cristallisà il proget in sia fuorma sco ch'el es realisà e sco ch'el vain amo cumplettà.

¹ Intant ha l'Uniun dals Grischs e la Chasa paterna reedi tsherts texts adattats eir per la scoula. Cun quai es la mancanza da texts adattats gnüda mitigiada.

4. Survista sur dal proget definitiv

Cur cha tuot il proget sarà realisà stuvevessan star a disposiziun al scolar ils seguaints mezs d'instrucziun:

Classas	Mezs			
1 ^a				
2 ^a 3 ^a 4 ^a	Cudeschs da lingua (2 ^a , 3 ^a , 4 ^a cl.); minchün var 40 lecziuns			
5 ^{avla} 6 ^{avla} 7 ^{avla} 8 ^{avla} 9 ^{avla}	Vita da minchadi ↓	Cudesch d'exercizis I Cudesch d'exercizis 2	Vocabulari fundamental Survista tabellarica da la grammatica ↓	Tscherna da texts

5. Ils singuls mezs dal proget¹

La veta da mintgadi | La vita da minchadi

Il prüm mez tut in lavur in Engiadina ed in Surselva es stat «La veta da mintgadi», «La vita da minchadi». La glistas dals temas da quist mez mainan da Natüra ed univers a Mansters e professiuns, a l'Economia, al Muond da la tecnica, pro Trafic e comunicaziun, Cultura ed art, Sandà ed igiena fin a Sport e Curturella. La glista es per tuottas duos valladas circa analoga. La fuorma exteriura dals mezs es differenta. «La gruppa da lavur per mieds didactics romontschs» chi ha collavurà culla Romania ha tschernü il format A5 ed ha scumparti las diversas contribuziuns sün trais cudaschets. La gruppa da lavur ladina s'ha decisa da preschantar ils texts in format A4 in ün ordinatur. Ils texts ladins sun cumparüts in duos ediziuns cumplettamaing analogas, üna valladra ed üna putera. Quai ha

¹ Quista part da l'artichel tratta cuortamaing ils singuls mezs d'instrucziun dal proget. La seguenza correspuonda a las datas da lur cumparsa.

l'avantag chi pon gnir dovradas insembel in üna classa cun scolars valla-
ders e puters (al seminar o in classas dal gimnasi). Id ha parü güst da pu-
blicher quist mez chi dess güdar a fuormar il contact practic e linguistic
cul muond dad hoz in üna ediziun spüramaing putera ed in üna be val-
ladra. Eir pels Puters chi han da far gronds sforzs per chürar lur lingua
stess esser l'access a la realtä d'hoz sur il veicul da lur lingua plü simpel e
plü natüral pussibel.

Quist prüm mez es insai – a verer inavo – concepi amo ferm sülla
basa dals cudeschs da leger dovrats fin quella jada in scoula. Quai vala
pellas ediziuns sursilvanas e per quellas ladinass. Impè da dar a las infuor-
maziuns la fuorma d'istorgias, sco aint ils cudeschs da leger, s'haja des-
crit chosas, organisaziuns, process da lavur, mansters etc.¹ La gruppa
sursilvana discuorra eir da «Texts da lectura (sic!) per las scolas romon-
tschas sursilvanass». Adonta da quai sun ils texts cumplettats qua o là cun
uschedits pensums. La gruppa da lavur engiadinaisa scriva «cudesch da
lavur (sic!) pellas scoulas ladinass». Il caracter dal cudesch da lavur vain
accentuà tras la fuorma exteriura. Il magister dess pudair cumplettar l'or-
dinatur cun fögls ch'el prepara pel scolar. Ün pêr texts da l'ediziun ladina
han eir annotaziuns ingio chi'd es dat impuls per schlargiar üna o tshella
da las observaziuns e per occupar al scolar in ün möd radschunaivel.

Vis dal püt da vista metodic e didactic füssa bain fat scha'ls texts
uossa avant man, tant quels da «La Veta da mintgadi» co quels da «La
vita da minchadi» gnissan cumplettats cun fögls da lavur chi füssan con-
cepits da möd cha'l scolar gniss activà. I's pudess far quai in möd selectiv
(v.d. be per quels texts ingio cha l'esperienza da scoula muossa cha quai
güdess e fess dabsögn) in gruppas da lavur ad hoc, per uschedir sco pre-
paraziuns cumünaivlas.

Illa retrospectiva as poja dir cha'l böt da preschantar ils neologis-
sims in lur context natüral es gnü ragiunt tant pellas ediziuns sursilvanass
co per quellas ladinass.

Pro l'elavuraziun linguistica dals texts haja dat divers problems chi
sun stats da schoglier. Las remarchas chi seguan as pon referir be a la pre-

¹ Exaimpel per s-chalin medi ed ot:

S: Art e cultura: Musica instrumentala, Aventuras d'in miuret, Il scriptur, Il marcau, Nies
lungatg matern, Lungatgs jasters

E: Trafic e comunicaziun: Viagiar – cun aviun o autstop, Atterramaint a Kloten, Vias ed
autostradas, Segnals da trafic, Viasfier d'hoz, Nossa posta, Da la lavur pro'l radio, Da-
növs, Alch sur da la pulizia chantunala

NB: Ils Ladins han surtut duos cuntribuziuns da la gruppa da lavur sursilvana.

paraziun da las ediziuns ladinhas ingio cha l'autur da quist artichel es stat partecipà.

Il prüm esa stat essenzial da's perincleger per quai chi riguarda l'uschedit «niveau de langue». Il böt dal cudesch «assimilar neologissemes in lur ambiaint» dumonda cha la lingua saja simpla, correcta e clera, ch'ella detta l'impreschiun d'esser natürala. L'expressiun linguistica dess dimena esser il main pussibel alienada ed artificiala. Id es stat da s'adüsar da dovrar p.ex. verbs sco *esser*, *dir* e *respuonder* sainza as schenar e sainza tscherchar da tils rimplazzar cun piruettas linguisticas cumplichadas tras *as rechattar*, *as sentir* etc., o tras *replychar*, *constatar*, *continuar* etc., scha quai nu's dà da sai. Quist sco exaimpel our dal chomp da la stilistica.

Sül chomp da la sintaxa haja dat similis problems. Id es stat da s'adüsar a nu fabricar sü frashas sco tuors cun da tuotta sorts cumpliziuns plü o main decorativas ed elegantas. Il böt da rivar ad üna formulaziun simpla e clera dumandaiva chi's desista ingio cha quai es pussibel da subordinar massa o d'intercalar. Chi's fetscha duos o trais frashas impè dad üna, massa lunga e massa cumplichada. In quist sen sun ils text gnüts chürats plü pussibel. Forsa as vessa stuvü esser in quel regard amo plü consequent. Il pled scrit nun es nempe plü – sco plü bod – squasi sulet sco important portader d'infuormaziuns. Id es gnü pro il pled discurre, tras il radio, tras bindels e cassetas, e, implü, la lingua dals purtrets cun illustradas, recloma, comics e televisiun. La legibilità e la trasparenza d'ün text es dimena da resguardar sco alch fich important – in general illa lingua scritta d'hoz, ma impustüt illa lingua scritta dovrada in cudeschs da scoula.

In connex cun quistas ponderaziuns chi's referischan a la sintaxa esa forsa interessant da remarchar cha in tuot ils texts da «La vita da minchadi» es restà p.ex. be üna jada la colliaziun relativa dal tip «preposiziun + il(s) qual(s), la(s) quala(s)». Il motiv es il seguaint: il sentimaint linguistic da l'Engiadinais d'hoz cumbina quel tip da colliaziun vaira spontanmaing cul chomp da la lingua administrativa e liturgica. Cun oters plects: quel tip da colliaziun dà a la frasa tuot tenor ün nivo massa elevà e cumplichà.

S'inclegia chi ha dat problems eir pro'ls neologissemes o, in möd plü general, pro la tschernha dals plects. In ün cas p.ex. esa da constatar cha nus ans vain cuntantats cun ün pled da «seguonda garnitura» pervi cha'l pled da «prüma garnitura» nu'ns d'eira cuntshaint, cur cha nus d'eiran vi dal rediger. I's tratta da la corrispondenza rumantscha pel tud.

«Schneebrett». Nus vain scrit «tapun da naiv», davo magari lungas ponderaziuns, dal rest. – E lura, davo cha tuot d'eira stampà ed in scoula, ans es gnü ad uraglia chi's dovra in Val Suot il pled «svettada» per «Schneebrett». Puchà!

L'idea da dovrar üna lingua main alienada pussibel ha finalmaing gnü (pitschnas!) consequenzas eir sülla concepziun da la grupp da lavur per quai chi riguarda l'ortografia ladina.

Uschea s'haja chattà per bönn da far adöver da las licenzas previsas aint il Dicziunari rumantsch ladin-tudais-ch dad Oscar Peer. Da dovrar *quist -a* e na *quaist -a*, *es* e na *ais* e da'ns inservir da las fuormas cun *o* davant nasal pel vallader (dimena *muntogna* e na *muntagna*). – Ün cumpromiss a favur da las fuormas plü derasadas es gnü fat cun postular l'adöver da las fuormas *nus* e *vus* (impè da *no* e *vo*) e da la desinenza *-ais* (e na *-aivat* o *-avat*) pella tschinchavla persuna dal preschaint (dimena: *vus lavurais* e na *vo lavuraivat* o *vo lavuravat*) aint ils mezs d'instrucziun previs.

Quistas directivas ortograficas – chi dal rest correspuondan plü o main als adüs ortografics dals blers dals scriptuors ladins d'hoz e da publicaziuns fich derasadas – s'han verificadas e sun gnüdas applicadas consequentamaing eir aint ils mezs d'instrucziun elavurats plü tard.

Contuorns¹

Il cudesch da lingua da seguonda classa «Contuorns» es stat il prüm cudesch da lingua tut in lavur. Id es dimena stat d'elavurar princips metodics e didactics per quist gener da cudesch. Illa retrospectiva as preschainta la situaziun uschea cha la concepziun generala ed ils princips metodics e didactics sun dvantats directivs eir pels cudeschs da lingua da terza e quarta classa.

Ils princips essenziali s'han dats our da ponderaziuns linguisticas, psicologicas e praticas. Da manzunar sun impustüt ils seguaints puonchs:

1. Dar pac o ingün text (sco cha quai vain per part praticà hoz pro cudeschs da lingua per las classas bassas in Svizra tudais-cha) less dir mutatis mutandis circa il listess sco privar a l'uffant d'ün model linguistic.

¹ L'ediziun valladra data dal 1979. A quellas sun seguidas las traducziuns in puter, in surmiran ed in sursilvan dal 1981. – L'ediziun sursilvana ha pitschnas modificaziuns: uschea es gnü desisti dals texts per bindel acustic o per cassetta; la lecziun 11 da la prüma part ha ün'oter tema.

Id es dimena radschunaivel da dar e dad elavurar buns texts chi pon fuormar ün model linguistic applichabel tant pel «code discurre» co pel «code scrit» da l'uffant. Ils detagls linguistics elavurats in üna lecziun naschan nan da l'esperienza da l'uffant e dadouraint, nan dal text. I füss foss da lair tour tuot be «our da l'uffant». Sia esperienza, v.d. seis s-chalin d'esperienza es però ün bun puonch da partenza per schlargiar il püt da vista e per inserir nouvs registers pro l'instrumaint linguistic.

2. Id es important d'exercitar culs uffants duos möds da recepir la lingua:
  - il möd visual (-auditiv)
  - il möd auditiv

Per exercitar il seguond möd sun gnüts agiunts ils uschedits texts pel bindel acustic. Il magister, o ün'otra persuna, discuorra ils texts sün bindel. Ils scholars tils recepischan be in möd auditiv e lavuran lura culas infuormaziuns chi han survgni a bocca.

I nu's tratta d'ün modernissem bunmarchà, dimpersè dal böt bainponderà da fuormar la recepziun auditiva chi vain avant eir aint il minchadi, p.ex. cur chi's taidla il radio. Sün basa da quist proceder as laschan eventualmaing eir eruir pitschens defets d'udida pro ün o tsel scoliar ed incleger plü bain fals ch'ün tal scoliar po far in lingua, pervi cha la recepziun auditiva fa problems.

3. Ils texts (ed ils exercizis) ston esser fats uschea cha la melodia da la frasa po gnir cultivada per uschedir vi da mincha frasa. Be uschea po il magister dovrar praticamaing mincha text per exercitar la pronunzcha e la dicziun. Ils cudaschets sun concepits uschea cha l'exercizi da pronunzcha vain fat il meglder partind da la gruppa ritmica rivond pro'l term o pro'l sun chi'd es eventualmaing pronunzchà o intunà in möd defettus.
4. La lingua as fuorma per part eir sur «models situativs». In üna datta situaziun vain dit quist pled, as dan in lingua quista expressiun o quista frasa. Quels models situativs stan a disposiziun al portader da la lingua e vegnan activats tras il stimul da la situaziun. Per fixar simils models situativs o constructivs servan frasar cuortas, tipicas, chi fan forsa eir rier ün pa. Imprender ouradoura versets, proverbis, texts chantats (ed inclets) es ün stupend exercizi.
5. Per scoliar la differenziaziun in lingua serva in prüma lingia l'introducziun da terms nouvs in ün context adattà e dovrabel. Important es però eir da schlargiar il chomp semantic da terms cuntschaints.

Per regla as poja sortir dal fenomen, quai chi sarà güst pel s-chalin bass (*p.ex. plouwer → darachar, dar giò sco cun sadellas, guottar, pluschignar*) o lura dal pled. Sortind dal pled as poja muossar che sens figürativs chi pon gnir svagliats: *p.ex.: muossar las quantas chi'd es, o: el am fa gnir las vainchequatter.*

6. La recepziun visuala da la lingua es per l'uffant chi va a scoula ün problem nouv. Cun imprendar a scriver ed a leger as fuorma pro el ün adüs visual: «Quist pled guarda oura uschea, cur ch'el es scrit.» Sur la memoria visuala as fuorma lura üna tscherta basa chi dà cul ir dal temp pussibilitats d'analogias: i nascha ün «code ortografic».

Quist fat per quai chi riguarda il möd co chi's fuorma il «code ortografic» es gnü resguardà aint il cudesch da lingua da segunda classa (ed aint ils cudeschs da lingua da la terza e quarta classa). La soluziun s'ha intant verificada. Mincha lecziun dà al scolar ün tschert numer da plets sün fuond grisch. Quels plets sturess il scolar imprendar a scriver. In üna tscherta fasa – per ün è'la qua plü bod, per tschel plü tard – vezza il scolar chi dà cas sumgliants, ch'el ha imprais eir cas da model. El vain lura da cumbinar s'vess reglettas sco *-el → ella*.

I füss fich problematic schi's provess da partir – al cumanzamaint da quist s-chalin – d'uschedittas «reglas ortograficas». Quellas pon gnir plü tard e be là ingio chi sun vairamaing consequentas. I nu's dascha invlida cha bleras scripziuns as basan sün princips fich arbitraris e cha l'ortografia es nada e s'ha fuormada bleras jadas da cas a cas e cha adüna nu s'haja vis las consequenzas ed ils cas analogs cur chi s'ha fixà la scripziun d'ün pled.

7. Ün dals böts educativs dal cudesch da lingua es quel da trar a nüz e sviluppar il sen d'observaziun da l'uffant. L'uffant es – quai as saja – ün fich bun observatur. Schi's muossa ad observar, observa'l jent. Uschea po mincha oget – a verer bain – dvantar ün oget interessant.

Perche na muossar ad observar eir la lingua? Perche na muossar la grammatica sco früt da l'observaziun da la lingua? Id es plü co foss da tilla verer be sco collecziun da reglas, forsa dafatta be sco collecziun da reglas sterilas (e perquai pac adattadas per incleger la vita da la lingua).

8. Observaziun – sün tuot ils chomps pussibels – applichada bain ha ün böt profuondamaing educativ: Quel da l'observaziun da sai s'vess. Las lecziuns sun concepidas uschea cha l'uffant ha la pussibilità d'esser cunfruntà

- cun seis (agen) cumportamaint invers il conuman, invers bes-chas, invers la natüra, in sen plü vast
- cun seis cumportamaint social-emoziunal (gös!)
- cul fat cha models da cumportamaint as müdan (p.ex. la scoula).

Il cudesch da lingua da seguonda classa sorta plü pussibel dal muond cha l'uffant cugnuoscha (o meglder: ha imprais a cugnuoscher) our da sia experienza dal minchadi. El cumpiglia quatter part principalas chi's scumpartan da lur vart in var desch lecziuns chi, minchüna, stu vess spordscher material avuonda per var ün'eivna da scoula. Las quatter parts dal cudesch da seguonda classa sun:

- Sün via ed in plazza
- In chasa ed in butia
- Our i'l liber
- Cura?

Las prümas duos parts culs temas generals *Sün via ed in plazza*, *In chasa ed in butia* introdüan sül chomp linguistic tuot natüralmaing impustüt denominaziuns dad ogets e persunas, v.d. *il substantiv*. La terza part s'occupa, sco la prüma e la seguonda dal *spazi*, ma quista jada dal movimaint aint il spazi. La terza part introdüa dimena *il verb*. La quarta part cul titul *Cura?* fuorma la punt per rivar a la noziun dal temp, grammaticalmaing introdü'la ils temps dal verb.

La basa per l'elavuraziun dal cudesch es statta la concepziun generala elavurada magari in detagl ed acceptada tant da la grupp da lavur co da la Cumischiun per mezs d'instrucziun. Sper il register dals temas cuntegna la concepziun generala eir indicaziuns sur dals böts da las lecziuns e tschögns sün che via chi's pudess raggiundscher ils böts. Uschea, per exaimpel, es il böt da la prüma lecziun da Contuorns circumscriit uschea:

1. gö in cumünanza
2. lingua spontana
3. intunaziun natürala.

Il motiv da cumanzar cun ün tal tema es inclegiantaivel. Il gö vain transpuonü da la plazza da scoula in scoula. Forsa cha, da la stanza scoula oura, vain tras quai darcheu dat impuls pel gö da cumünanza. I's po nempe eir imprendder a giovar e quai para important, in ün temp ingio cha la fantasia pel gö va s'perdond. Tant pel böt educativ, social ed uman da quista lecziun. Il böt linguistic: Giovond as douvra üna lingua fich spontana. Occasiun avuonda per verer cha'l scolar renda eir quai ch'el *legia* (na be quai ch'el *disch* spontanmaing) cun üna intunaziun frais-cha e

natürala. Partind da quista lecziun po il magister elavurar la melodia da la frasa.

L'ediziun surmirana da Contuorns indicha cun radschun pro'l register be cuort eir ils böts da las singulas lecziuns.

Üna funcziun importanta han las illustraziuns. Ellas nu sun be simplamaing üna decoraziun – sco in blers cudeschs da leger – per render il cudesch plü plaschavel. Ellas sun puonch da partenza per da tuotta sorts exercizis da lingua. Perquai esa important cha las illustraziuns svaglian gust e dettan impuls a l'uffant, chi sajan in ün bun sen «infantilas». I's po dir cha quai saja il cas per «Contuorns» in ün möd fich express. Las illustraziuns per la lecziun «Ils mais da l'on» (quarta part, quarta lecziun) pon servir d'exaimpel: (p. 54)

Fingià fond la redacziun da «La vita da minchadi» s'esa sorti da l'idea cha la lingua nu das-cha esser massa alienada. Quist princip es-gnü mantgnü ed observà eir aint il cudesch da seguonda classa. Il cuort text da la lecziun «Metter maisa» (seguonda part, quarta lecziun) culla fascha grischa chi tocca pro po esser ün exaimpel: (p. 55)

4 Iis meins digl onn

1. Descriva ils maletgs dils meins!

4 Metter maisa

1. In quants eschna a tschaina? Be in quatter. A mezdi, cun barba Duri e nanda Mengia, d'eirna üna bella maisada.
Mamma fa üna buna mailinterra in painch. Eu n'ha jent il schloppinöz chi fa cun brassar. I savura chi fa gnir l'aua in bocca.
Eu pigl pro plats planivs, curtels, furchettas, plattins, cuppinas, sdunets, il pan, il chaschöl, la panzetta.
Ingio tocca il curtè? A dretta o a schnestra dal plat? Ed il plattin culla cuppina?
Eu tagl ün pêr flettas pan. Che bel toc chaschöl! I fa tschüffer la cuaida.
Ingün nu vezza ch'eu rump giò ün pizzin, be tant per insajar.
2. Scriva giò ses frosas da quai chi'd es scrit suot *Metter maisa!*
3. Imprenda quistas frosas per ün dictat!
I savura chi fa gnir l'aua in bocca.
Ingio tocca il curtè?
In quants eschna a tschaina?
Mamma fa üna buna mailinterra in painch.
Eu n'ha jent il schloppinöz chi fa cun brassar.
7. Imprendain a scriver!

<i>il plat</i>	<i>la coppa</i>
<i>il sdun</i>	<i>il chaz</i>
<i>la furchetta</i>	<i>la coma da café</i>
<i>il curtè</i>	<i>la crôa</i>
<i>la cuppina/la tazza</i>	<i>il mantin</i>
<i>il test</i>	<i>bun appetit</i>

Il «Vocabulari fundamental»¹

Las lavuors preparativas d'eiran gnüdas tuttas in vista, eir schi's savaiva da bella prüma chi nu d'eira pussibel da far ün vocabulari fundamental sün basa scientifica, sco cha quai es gnü fat pel frances o ultimamaing pel talian. Là s'haja fat la tscherna dals plets sün basa da la frequenza da lur adöver illa lingua discurrida e scritta d'hozindi.

Per üna lingua minoritara sco'l rumantsch, per üna lingua chi's sto dostar per seis ambiaint social e geografic nu vess üna tala metoda bastü per gnir ad üna tscherna da plets rapreschantativa.

I s'ha dimena stuvü tscherner ün proceder pragmatic. Ils resultats da la tscherna dal Dictionnaire fondamental da Gougenheim (Didier, Pa-

¹ Id exista intant amo be l'ediziun ladina es cumparüda la stà dal 1980.

ris 1969) e dal Grund- und Aufbauwortschatz pel frances e pel talian (ediziun: Ernst Klett) han furni üna prüma selecziun. Süna basa da quista prüma selecziun (pac fina amo, ma tant inavant directiva) sun gnüdas fat-tas prouvas pella preschantaziun.

Il prüm as vaiva pensà da pudair tour in consideraziun pel vallader ün vocabulari be rumantsch. Pel puter nu pudaiva quai gnir in dumonda pervi da la situaziun linguistica in quella regiun. Là as vessa stuvü dovrar in mincha cas il tudais-ch per declarar il chavazzin rumantsch. Il pled *pajais* füss dimena stat preschanta uschea:

vallader

pajais m 1. *regiun chi'd ha las listessas ledschas, la listessa regenza*: l'Italia es ün bel pajais. – 2. *patria*: meis pajais natal; el es i our pajais; els han vivü lönch in pajais esters. – 3. *na città*: i giaran a star sül pajais; i's vezza subit, quai es glied dal pajais.

puter

pajais m 1. *Land*: L'Italia es ün bel pajais. – 2. *Heimatland*: mieu pajais natal; el es ieu our pajais; els haun vivieu lönch in pajais esters. – 3. *Land im Gegensatz zu Stadt*: a giaran a ster sül pajais; a's vezza dalum, que es glied dal pajais.

La soluziun previsa füss statta tuottafat convenziunala e pels scolars da scoula primara e secundara – i's sto cunvgnir quai – fichun cumplichada. Cumplichada perche chi's po far l'esperienza cha dafatta scolars da scoula media da classas plü otas han fadia da dovrar bain vocabularis sco chi sun hoz in adöver. La gronda part ha plü jent simplas glistas da plets, ün vocabulari plü vast fa massa fadia a verer davo. Per nöglia nu daja per main da che «enquêtes» davart da las chasas edituras chi lessan avoir infuormaziuns co ch'ün o tschel vocabulari vain dovrà o pudess gnir dovrà in scoula.

Quista prüma concepziun vess gnü duos gronds dischavantags: il prüm quel dad esser relativmaing cumplichada e pac adattada pel scolar, il seguond, na main important, cha'l vallader ed il puter füssan stats preschantats in duos cudeschs differents.

I nun es stat simpel da rivar ad üna concepziun chi permettaiva da preschantar il vallader ed il puter ün sper tschel e chi d'eira uschè simpla cha'l vocabulari pudaiva avoir vistas da gnir dovrà sainza massa gronda fadia tras scolars da la tschinchavala fin novavala classa e chi cuntantaiva tant inavant eir dal püt da vista filologic. Per finir s'ha cristallisada üna concepziun acceptabla e radschunai¹.

¹ La circumscripziun chi segua correspuonda a las indicaziuns dattas aint ill'introducziun pel Vocabulari fundamental.

Mincha pagina dà indicaziuns sur da tanter vainch e trenta plets. Il pled es preschantà vuglödamaing sainza infuormaziuns grammaticalas (ellas figüreschan, be scha quai fa nair dabsögn). Quai es gnü fat uschea per chi saja plü bun leger pel scolar, ma eir per chi resta pussibilitats da far exercizis d'identificaziun grammaticala. Il scolar vezza subit sch'ün pled es be puter: lura è'l scrit in scrittüra cursiva.

La part süsom da la pagina, in grisch, muossa il pled rumantsch in sia fuorma ortografica e metta daspera il sen principal o ils divers sens dal pled in tudais-ch. – Quista part as consultescha per savair co chi'd es da scriver e che sen o che sens cha'l pled ha.

La part d'immez da la pagina tscherna plets d'importanza our da la part süsom e da exaimpels pel adöver dal pled. Ils exaimpels prouvan da render la vita dal pled, prouvan da tschüffer il pled in seis ambiaint, in seis esser, in sia culur e quai in situaziuns plü s-chettas pussibel. Minchün chi observa ün pa la lingua varà fat l'esperienza ch'ün pled nu viva sulet, ch'el ha ün ambiaint, ch'el tira adimmaint situaziuns. Uschea poja eir gnir adaquella ch'üna datta situaziun svaglia ün dat pled, ün dat möd da dir, üna datta frasa. In quista part d'immez es dimena aint da tuotta sorts: esperienza, minchadi, istorgia, definiziuns, infuormaziuns ed oter plü. Minchatant esa serius, minchatant as poja rier. – La part d'immez as consultescha per savair in che connex, in che situaziuns, co ch'ün dat pled vain dovrà.

Las parts giosom da la pagina dan la pussibilità da's giovantar ün pa culla lingua. Ellas preschaintan sinonims, quai voul dir plets cun sen paraint, e cuntraris (ils segns ch'eu n'ha tschernü $\cong$ e $\neq$ correspuondan a quels chi's douvra in matematica). Cun agüd da sinonims e cuntraris as riva da metter a pantun amo plü bain ils singuls plets, da savair amo plü bain che nüanza ch'ün pled ha invers ün oter. I's vezza che prunas da pussibilitats cha la lingua spordscha. Cun differenzchar in lingua, as vegna da differenzchar eir il pensar. – Las parts giosom as consulteschan per trenar la differenziaziun.

Per concretisar quistas indicaziuns po servir la reproducziun d'üna pagina our dal Vocabulari fundamental.

Important per cha'ls böts cha'l vocabulari as piglia avant possan gnir raggiunts es cha'l vocabulari chi sta a disposiziun daspö trais ons vegna dovrà in scoula. I's po far da tuotta sorts exercizis cul vocabulari, e – quai tuna fora curius – i's po eir leger il vocabulari, pagina per pagina, o

nozzas, nozza	Hochzeit	nuorsa	Mutterschaf
nu, nun	nicht	nus	wir
nuat →	nuf	nusch	Nuss, Walnuss
nubil (-a)	ledig	nuschè	Kern (einer Sache)
nüd (-a)	nackt, bloss	nuscher	Nussbaum
nuder	Aktuar, Amtsschreiber	nusch nus-chatta	Muskatnuss
as nudrir	sich ernähren	nuschpigna	Arvenzapfen
(-ischa -escha)		nussas	wir (weibl.)
nudritüra	Nahrung, Kost	nüvel	Wolken
nuf nuat	Knoten	nüvla	Wolke
nüglia	nichts	nüz	Nutzen, Vorteil
nügliaria	Kleinigkeit	nüzzaivel (-vla)	nützlich
numer →	nomer	nüzziar (nüzzaja)	ausnützen
nun →	nu	nüzzager (nüzzagia)	

nozzas	I nu san amo precis ingio chi voulan far nozzas. Quai sto esser stat üna bella nozza, sco chi dischan.	<i>A nu saun auncha precis inua cha vögljan fer nozzas. Que stu esser sto üna bella nozza, scu cha dian.</i>
nüd	Daspö il 1951 esa nüd sü qua. La lavina ha strat davent ün ter toc dal god. Seis frarin es da stà bod adüna a pè nüd.	<i>Daspö il 1951 esa nüd sü cò. La lavina ho strat davent ün vaira grand töch dal god. Sieu frerin es da sted bod adüna a pè nüd.</i>
nudritüra	Id es interessant da savair che nudritüra chi vain datta als astronauts.	<i>Ad es interessant da savair che nudritüra chi vain deda als astronauts.</i>
nuf nuat	Nu resgiar quia! Tü rivast aint in ün nuf. Mia sour nun es amo sgüra cun far aint las curajas. Minchatant daja ün nuf impè dad ün'anza.	<i>Nu rasger cò! Tü rivast aint in ün nuat. Mia sour nun es auncha sgüra cun fer aint las curagias. Cò e lo do que ün nuat impè d'ün'anza.</i>
nusch	Quist es stat üna düra nusch!	<i>Quist es sto üna düra nusch!</i>
nüvel	Id es nüvel cotschen quista saira. Daman saraja bell'ora. I vain pro nüvel. I gnarà trid.	<i>Ad es nüvel cotschen quista saira. Damaun saro que bell'ora. A vain notiers nüvel. A gnaregia trid.</i>
nüvla	Minchatant è'l ün pa pellas nüvlas cun seis impissamaints.	<i>Minchataunt è'l ün pô pellas nüvlas cun sieus impissamaints.</i>
nüz	Da quista abitaziun es trat a nüz propcha mincha chantun.	<i>Da quista abitaziun es trat a nüz propi mincha chantun.</i>
nüzziar nüzzager	I dischan ch'el saja ün nosch patrün, ch'el nüzzaja oura la gliעד.	<i>A dian ch'el saja ün nosch patrün, ch'el nüzzagia our la gliעד.</i>

SINONIMS: nozzas: far nozzas ⇨ as maridar; nubil ⇨ na maridà *marido*, giuven vegl, giuvna veglia; nuder ⇨ actuar, scrivant, scrivont; nüvel: id *ad* es nüvel ⇨ id *ad* es ün pa *po* cuernà *cuvier*; nüz ⇨ profit, avantag; nüzzaivel ⇨ ütil; nüzziar *nüzzager* ⇨ trar a nüz, douvrrar *druver*.

CUNTRARIS: nozzas: far nozzas ⇨ sfar oura *sfer our*; nubil ⇨ maridà *marido*; nüd ⇨ trat aint, vesti *vstieu*; nuorsa ⇨ botsch; nüzzaivel ⇨ dannavel, donnaivel.

dar üna o tschella pagina sco lezcha. In quella maniera as poja eir schlargiar il s-chazi da plets in ün möd divertaivel.

Il cudesch da lingua per la quarta classa, uossa in lavur, prevezza cha'ls scolars cumainzan a s'inservir qua o là dal Vocabulari fundamental. Pro'ls exercizis linguistics pellas classas plü otas gnaran simlas lezchas avant plü suvent.

Tscherna da texts vegls e nouvs

Sco fingià manzunà es cumparü dal mez chi vaiva il titul da lavur «Tscherna da texts vegls e nouvs» intant be l'ediziun sursilvana¹ e quai cul titul

Litteratura

Las remarchas sur da quist mez d'instrucziun sun sforzadamaing main basadas cun quai cha l'autur da quist artichel nun ha invista aint il process d'elavuraziun dal mez e ch'el resta dependent per sias indicaziuns be dal cudesch sco ch'el as preschainta fini, sainza avair discurre in merit culla gruppa da redacziun.

Per mans dal scolar scrivon ils autuors sülla cuverta che cha la «Litteratura» cuntegna e che cha'l cudesch spordscha: «'La Litteratura' cuntegn texts da tutta specia ord tut las epocas dalla litteratura romontscha sursilvana. Cun la 'Litteratura' emprens ti d'enconuscher entras nos scribents e poets la historia da nossa tiara e las modas da viver, sentir e partergar da nies pievel. Ti entaupas da tuttas sorts carstgauns. Ti sas emprendre da leger, interpretar e capir texts litterars. La 'Litteratura' dat era envesta en la historia dil lungatg e dil moviment romontsch.»

Ils autuors han gnü il böt² da promover la facultà da leger e d'analisar documaints scrits. Our da quel motiv hana chattà per bön dad evitar la successiun cronologica dals texts e da gruppar ils texts in faschs chi cuntegnan texts chi stan in connex tematic ün cun tschel. Tras quai daja la pussibilità da congelar ouvras cun listess temas e möd different da dar fuorma als temas. Quist möd da preschantar il material favurisescha la lavur in gruppas.

¹ Chürada da Bernard Cathomas, Richard Cavigelli, Gieri Menzli ed Isidor Winzap. Cumparüda dal 1981.

² Seguond l'introducziun da la gruppa da redacziun.

Per quai chi riguarda la tscherna es la grupp da redacziun consci-ainta da nun avoir fat l'unica tscherna pussibla. Ils texts dessan correspuonder a l'età dals scolars ed esser plü o main rapreschantativs per las epocas, pellas persunas, pel cuntgnü, pels divers stils e pellas diversas fuormas da la litteratura sursilvana.

Ils differents texts sun cumplettats da dumondas e sugestions. Quellas voulan güdar a promover la facultà da leger precis e da motivar preferenzas e criticas. Las dumondas e las sugestions muossan co chi'd es pussibel da lavurar culs texts. Ellas voulan esser ün agüd, però in ingünas manieras restrendscher al magister in sia aigna lavur ed in sia metoda. Ils autuors scrivan: «Perquei ein ils pensums era formulai ord opticas differentas. Il praticher vegn a profitar da quei che perschuada e remplazzar ni specificar il rest tenor siu gust e tenor il nivo ed ils basegns da ses scolars. Tscheu e leu vegn ei ad esser indicau da schar formular els sez dumondas. Impurtont eisi en mintga cass ch'els emprendien da luvrar en pliras modas culs texts proponi e ch'els secuntentien buca d'ina resuma-ziun dil cuntegn, mobein prendien era posiziun p.ex. enviers ils cuntegns. Il scolast avertiu vegn a sustener tut las emprovas dils scolars da sviluppar in meini persunal ed independent ella confruntaziun cul mes-sadi scret d'in autur.»

Ün bun exaimpel per muossar co cha la grupp da redacziun ha lavurà es la preschantaziun e las dumondas in connex culla poesia da Gion Antoni Huonder «Il pur suveran»:

Ils faschs tematics sun concepits in möd indschegnaivel e mategnan quai cha'ls autuors impromettan: la libertà da metoda pel magister e la pussibilità da's far ün agen güdicat per magister e scolar¹.

Il tom «Litteratura» fa bun'impreschiun e varà, almain per part, eir dat impuls als autuors da la «Tscherna da texts» pel s-chalin ot da las scoulas ladin².

¹ Il prüm fasch tematic cuntegna: Crestomazia retoromontscha – La canzun da sontga Margriata/Alfons Tuor – La metta da fein/Guglielm Gadola – Ina fiera da Ligiaun/Guglielm Gadola – Ina schlittada da nozzas da Brulf a Sedrun/Toni Halter – Il misteri da Caumasgira/Toni Halter – La détga dil cavagl alv/Gion Deplazes – Satraus vivs/Gion Deplazes – Schibettas/Ignazi Beer – Schibettas/Hendri/Matias Spescha – Sinzurs.

² Quist mez vain chürà da Jacques Guidon, Göri Klainguti e Chasper Pult. La lavur es fin- già bain progredida.

Gion Antoni Huonder: Il pur suveran

Quei ei miu grep, quei ei miu crap,
Cheu tschentel jeu miu pei.
Artau hai jeu vus da miu bab,
Sai a negin marschei.

5 Quei ei miu prau, quei miu clavau,
Quei miu regress e dretg;
Sai a negin perquei d'engrau,
Jeu sun cheu mez il retg.

Quei mes affons, miu agen saung,
10 Da miu car Diu schenghetg.
Nutreschel els cun agen paun,
Els dorman sut miu tetg.

O libra libra paupradad,
Artada da mes vegls,
15 Defender vi cun tafradad
Sco poppa da mes egls.

Gie libers sundel jeu naschius,
Ruasseivels vi durmir,
E libers sundel si carschius,
20 E libers vi murir.

1. Entgins plaids (suttastrihai el manuscret) domineschan las empremas treis strofas. Il poet vul cheutras punctuar quei che el ha da dir. S'exprima!
2. Scriva sur mintga strofa in tetel che tschaffa ton sco pusseivel il cuntegn e motivescha tias propostas!
3. Il poet vul defender la «libra paupradad». Co ei quei da capir?
4. Ei il «pur suveran» aunc oz actuals? Tgei patratgas ti da valetas sco *possess*, *ierta*, *famiglia*, «*paupradad*», *libertad*?
5. Pareglia ussa *Il pur suveran* cun *Il pur sursilvan* e mira co il poet ha concentrau e cumprimiu siu patratg e ses plaids naven da *Il pur sursilvan* – ch'el ha scret gl'emprem – entochen tier *Il pur suveran*, sia capoovra!

Il Pur Luveran.

1.
Quei ei miu grepp, quei ei miu crapp,
Cheu tschentel jeu miu pei - ;
Orlau hai jeu rups de miu bab;
Lai a negin marschei . -

2.
Quei ei miu jrau, quei miu clavan,
Quei miu regreps e dretg - !
Lai a negin perquei dengrau,
Jeu sun cheu mes il retg.

3.
Quei mes affons, miu agien saun,
De miu car Dieu schengeseq ; -
Nutescha quels iun agien paun -
Els dormen sut miu setg.

La basa pell'elavuraziun dal cudesch da lingua da terza classa (seis nom ha'l survgni pür davo ch'el d'eira a fin) es stat – sco pro'l cudesch da segunda classa – il sböz d'üna concepziun, elavurà dal manader da la gruppada ladina. Quist sböz chi data dals 15 favrer 1980 es gnü preschantà a la Cumischiun da mezs d'instrucziun, es gnü acceptà da quella in princip e lura discutà illas gruppas da lavur in Engiadina ed in Surselva.

La tscherna e la gruppaziun dals temas as basa per quist cudesch impustüt sun tschinch ponderaziuns. Per part affirman quellas ils principals chi han servi per la concepziun dal cudesch da lingua da segunda classa (battià «Contuorns» davo ch'el d'eira glivrà), per part sviluppnà quels principals.

La prüma. – Il material dess correspuonder al s-chalin d'interess d'ün uffant d'hoz chi viva in nossas relaziuns. I füss mal scha'ls cudeschs da scoula svagliessan l'idea cha la scoula saja ün muond dapersai, alch chi, in ün tschert sen, nun da dachefar culla vita, cun quai chi occupa eir uschigliö il sentir ed il pensar p.ex. d'üna matta o d'ün mat da 9 ons in Surselva, in Engiadina o in Surmeir. I's sto evitar cha'l scolar vezza plü tard la scoula sco instituziun chi viva sper la vita via. Chosas dal muond exteriur e dal muond dals creschüts chi fascineschan, chi til fan «buonder» sco p.ex. la culla da la terra, il mar, il desert, aventüras, materials da fabrica, ustarias, trafic, la vita da plü bod in seis aspets concrets, talas chosas dessan gnir toccas üna prüma jada sül s-chalin bass in ün möd adattà. Ils uffants dessan survgnir las prümas respostas.

La segunda. – L'uffant d'hoz es cunfruntà d'üna vart culla realità dal muond dals contuorns. Da tschella vart esa da verer cler ch'el ha dachefar tras placats, tras illustradas, tras cudeschs illustrats ed impustüt tras la televisiun eir cul muond plü vast. Id es essenzial, dal püt da vista educativ, cha quistas impreschiuns chi vegnan preschantadas aint il minchadi in ün möd fracziunà, isolà e per part artificial, vegnan resguardadas ed impustüt elavuradas in ün möd adattà in scoula.

¹ L'ediziun valladra e putera cul titul «Dalöntsch e dastrusch», la sursilvana cul titul «Lontan e maneivel» e la surmirana cul titul «Lontan e maneivel» sun cumparüdas tuottas in avuost dal 1983. I s'ha spettà culla stampa da l'ediziun valladra chi d'eira tschantada finjà avant ün on per pudair spargnar cuosts pro'l stampar e liar (conguala las datas pro las singulas ediziuns).

La terza. – Per la fuormaziun linguistica dal giuven scolar rumantsch esa important ch'el vegna confruntà a temp in sia lingua cun ün muond chi's cunfà culs interess chi's schlargian. Cun ün simil proceder nu's faja oter co da continuar in ün möd organic cun quai chi capita pro l'uffant pitschen pro l'acquisiziun da la lingua: La lingua vain schlargiada ed inrichida cun laschar experimentar a l'uffant nouvs ambiants. Schlargiond e differenzchond l'esperienza as schlargia ed as differenzchescha eir la lingua in ün möd adattà.

La quarta. – Ils temas ston dimena esser tschernüts uschea cha'l scolar possa sortir da l'aigna esperienza e cha l'interess pel nouv vegna svaglià. Il böt es quel da sviluppar il plaschair da scuvrir e da dar cuntrapis a la posiziun da consument passiv fich derasada aint il minchadi. Id es dimena plü co güstifichà cha las diversas ediziuns, las ladinhas, la sursilvana e la surmirana, trattan tsherts temas in lur agen möd, our da lur teratsch.

La tschinchavla. – Pro la tscherna dal material e pro'l möd da trattar ils temas sortan ils cudeschs d'üna concepziun chi'd es portada da l'idea fundamentala chi's pudess curcumscriver cun *respect invers la vita*. Quist möd da verer es preparà aint il cudesch da seguonda classa tras il training da l'observaziun ed es plü manifest aint il cudesch da terza e in quel da quarta. El es preschaint, in möd plü zoppà, eir aint in «La vita da minchadi» ed aint il «Vocabulari fundamental».

Las singulas parts tematicas dal cudesch da lingua da terza classa (minchüna in princip cun var 10 lecziuns, cun material per var ün'eivna da scoula) sun:

- Aua e terra
- Dmuras/Avdonzas
- Lavur e nudritüra
- Viagiar

Il böt general da la prüma part «Aua e terra» es quel da schlargiar las noziuns da spazi e temp introdüttas sül plan linguistic in «Contuorns». Il substantiv vain repeti. Listessamaing verbs al preschaint ed al passà. Sco temp nouv vain introdüt l'imperfet. Sco nouva categoria nominala figürescha l'indicaziun da la qualità pro'l substantiv (v.d. l'adjectiv) e l'indicaziun da la qualità pro'l verb (v.d. l'adverb).

Il böt etic-educativ da quista part es quel da laschar sentir cha'l möd scientific da verer il muond lascha eir el avert il sen pel müravglius, v.d. pel misteri da la vita.

La formulaziun abstracta dal böt, preschantada quia, pudess far nasser l'impreschiun cha'l cuntgnü saja massa academic, massa abstract e distant. Redütta sül s-chalin da l'uffant da 9 ons dvainta la tematica amiavla e «domestica», v.d. a la portada dal scolar¹.

La segunda part cul titul general «Dmuras/Avdonzas» sorta d'ün fat cha la scoula stuves trar a nüz vieplü: dal fat cha temp e spazi van ün in tschel. Cun oters plets: schi s'observa civilisaziuns e culturas d'hoz in oters lös da nosa terra, as chatta tuot tenor s-chalins da civilisaziun e cultura analogs a quels chi d'eiran plü bod pro nus. Ün simpel exaimpel: Quel chi va hoz in Val Vnuost vezza là, in ün tschert sen, in singuls cumüns ün möd da lavurar e da viver sco ch'el d'eira in Engiadina Bassa fin aint pels ons 1945–50. Perfin il purtret da la natüra correspuonda culs chomps da gran. Chosas sumgliaintas as poja far verer eir al scolar. In situaziuns sumgliaintas schoglia l'uman ils problems – tuot tenor quai cha la natüra spordscha – in möd sumgliaint o in ün möd different.

In grammatica vegnan trattadas in quista part la preposiziuns ed üna prüma part da verbs irregulars al preschaint ed al passà.

Ils temas da las singulas lecziuns² permettan da trattar il problem general in möd illustrativ e concret e dad approfuondir – per quai chi riguarda l'aigna val – quai chi d'eira gnü trattà in «Contuorns».

Il böt da la terza part cul titul «Nudritüra e lavur» es quel da svagliar il sen pel operar da l'uman. Il sguard chi schlargia l'orizont vers il passà e guardond vers otras culturas vain cultivà eir in quista part.

In lingua vain trattada impustüt la conjuncziun sco gliom tanter duos frusas. Ils verbs irregulars vegnan trattats a fin³.

La quarta part ha il titul «Viagiar». I's po presumer cha'l gust dad «ir ün oter lö» correspuonda ad ün tschert bsögn da l'uman. Scha quai es cumbinà cul «ir a verer alch nouv», schi es il viagiar tant plü interessant. Aint il muond d'hoz ha il viagiar üna piazza predominanta. La tecnolo-

¹ Ils temas da las singulas lecziuns sun: 1. Vis giò da l'ot; 2. Terra früttaivla; 3. Il desert; 4. Il mar; 5. L'aua; 6. Il gir da l'aua; 7. Glatsh e vadrets; 8. Domar l'aua; 9. L'aua in chasa; 10. Tgnair ne l'aua.

² Ils temas da las singulas lecziuns sun: 1. L'uman as protegia; 2. L'uman nomad; 3. Crap e lain; 4. Co saraja stat pro nus?; 5. La chasa engiadinaisa/sursilvana/surmirana; 6. Chasas d'hoz; 7. Ün plan per üna chasa; 8. Il cumün/La vischnaunca; 9. Ustarias pensiuns ed hotels; 10. La baselgia.

³ Ils temas da las singulas lecziuns sun: 1. L'uman chatschader e pes-chader; 2. L'uman paster e paur; 3. L'uman chi clegia quai ch'el chatta; 4. Mansterans her ed hoz; 5. Il chomp; 6. Far pan; 7. Conservar nudritüras.

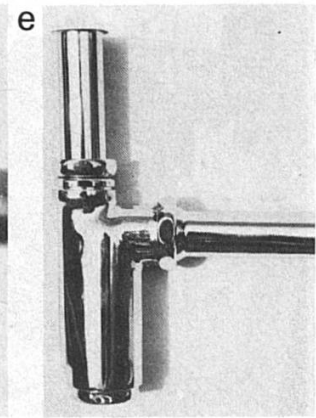
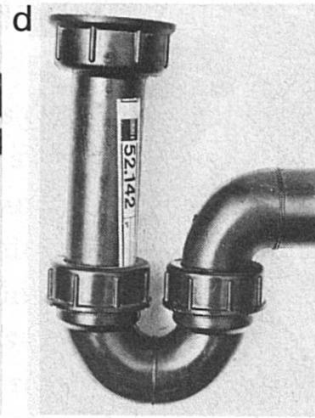
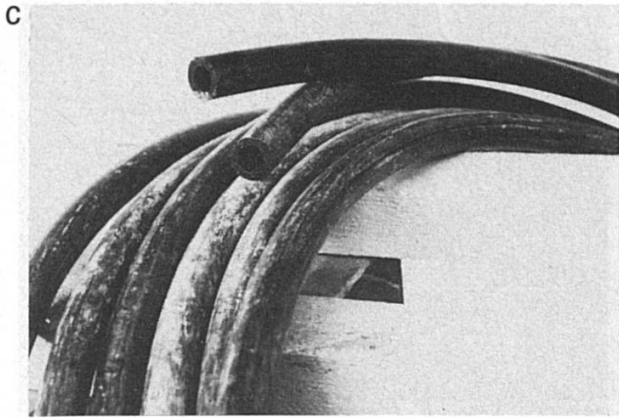
gia moderna ha pussibilità il svilup, ma ella dumonda da sia vart eir adattaziuns e reflexiun sur da la masüra. L'introducziun dal discuors indirect as dà da sai, cun quai chi s'ha dachefar in quista part eir cun mezs da comunicaziun¹.

La structura tematica dal cudesch, ma eir motivs da collavur interrumantscha, han indüt tant al manader da la gruppa ladina co a la Cumischiun per mezs d'instrucziun da lavurar in duos gruppas da lavur vi dal cudesch da lingua da terza classa, in üna gruppa ladina ed in üna gruppa sursilvana. Minchüna ha surtut d'elavurar duos parts tematicas. La giunta da redacziun ha miss in net las lecziuns chi sun restadas cumünas, v.d. listessas per tuot las valladas. Lecziuns chi stuvaiavan esser trattadas in möd tipic per mincha vallada, p.ex. La chasa, Il cumün/La vischnaunca, La baselgia, Co saraja stat pro nus?, etc., sun gnüdas elavuradas illa gruppa regionala ed eventualmaing modificadas tras ils impuls da la lavur da tschella gruppa. Ils Surmirans han tradüt in princip il text ladin, modificond ed amplifichond là ingio cha quai es stat indichà.

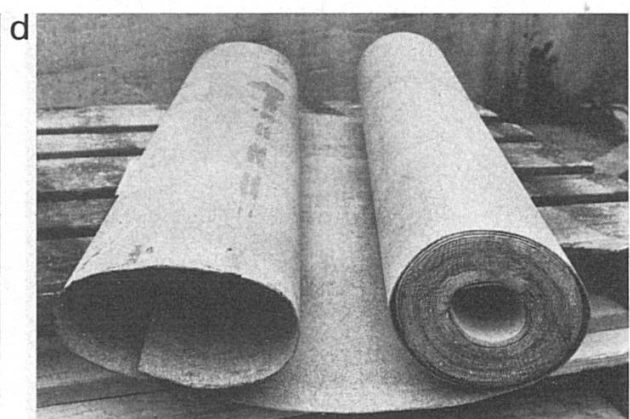
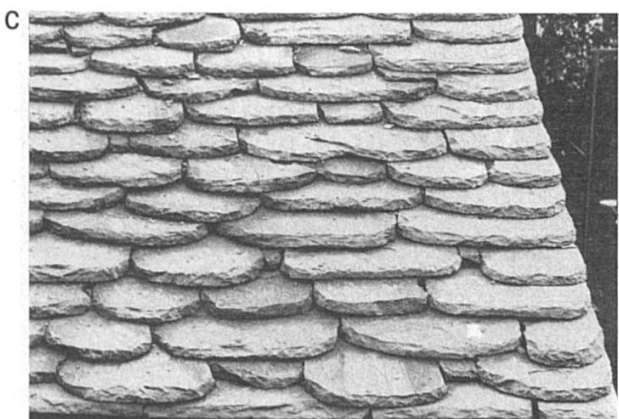
Ils principis da structura interna ed externa chi s'han verificats in «Contuorns» sun gnüts surtuts, adattond al s-chalin quai chi d'eira dad adatar. Üna gronda müdada exteriura maina il fat cha la visualisaziun pel cudesch da terza classa va per gronda part sur la fotografia. Quai dà al cudesch a prüma vista ün character «plü creschü». Ma quel chi guarda bain, vezza bainbod cha las fotografias sun adattadas al s-chalin e cha'l scolar po scuvrir adüna nouvs aspets. Ingio cha la visualisaziun sur la fotografia nun es statta pussibla cumpletteschan illustraziuns il text. Qua o là serva la visualisaziun – sco aint in «Contuorns» dal rest – per schlargiar e fixar il vocabulari.

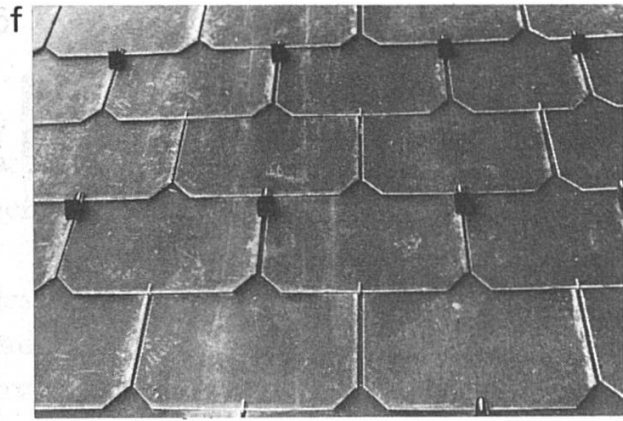
La lingua dals texts es simpla, eir scha'l cuntgnü nun es dal tuot uschè simpel. Da temp in temp vain introdüt cun sistem ün «pled greiv», magari eir ün term abstract, p.ex. *civilisaziun, continent, as stabilir, l'intelligenza, la variaziun, la recreaziun, l'adöver, l'incendi, la carta d'identità etc.* Id es sgüra uschea cha adattà al s-chalin nu po lair dir ch'üna lecziun nu da-cha spordscher eir «alch da ruojer» pel scolar. L'uffant sto gnir confrontà cun pitschnas resistenzas ed ha gust da gnir maister cun quellas. Pro'l training dal corp, pro'l sport, eschna adüsats a proceder

¹ Ils temas da las singulas lecziuns sun: 1. Utschels da passai; 2. Verer alch nouv; 3. Viagiari her ed hoz; 4. Trafic sün terra; 5. Trafic süll'aua; 6. Trafic aint il ajer; 7. Nus organisain ün viadi; 8. Viadis a l'ester; 9. Esters vegnan pro nus.

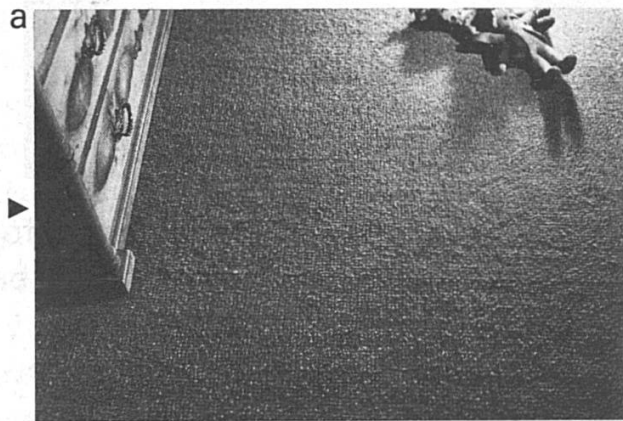
▲
büglin in atschel inoxidabel (chadafö), büglin in keramica (bagn), sifon in plastica, sifon in atschel inoxidabel, barbiroulas per l'ova in fier, in plastica, in fier bütto.

▲ tola, charta catrameda, quadrels da tet, plattas d'eternit, plattas da crap, chanel d'aram.

fuonz da lain,
fuonz da parquet,
fuonz da pan stendieu,
fuonz da crap,
fuonz da plattinas.

uschea, pro'l training da las facultats dal sentimaint e da l'intellect vaina fadia ed invlidaina forsa ün pa cha a s'adattar massa al s-chalin, per finir, as cumainza as muantar sü'l lö. L'uffant nu das-cha gnir resguardà sco ün creschü suotsviluppà, dimpersè sco üna persunalità intera. Schi's svaglia interess, schi dvainta'l interessà. Schi's spetta massa pac dad el, schi as frena tuot tenor il plaschair, l'interess ed il nivo da la prestaziun.

Our da quist motiv s'haja pudü ris-char d'inserir qua o là ün text plü pretensius in seis cuntgnü, sco per exaimpel ils texts da Saint-Exupéry da las lecziuns duos e tschinch da la prüma part. In quels cas stuvarà il magister güdar e declerar pass a pass. El stuvarà concretisar, adattar a nossas relaziuns. L'esperienza dals uffants chi vivan in nossas valladas nun es (amo) uschè urbana chi nu's po plü far quint cun ün bun contact culs contuorns dal cumün: cull'aua, cul lain, cul crap e cul möd dad ir intuorn culs elemaints. In quists cas ha il magister da giovar la rolla d'üna buna e pazchainta guida chi amplificha cun chüra l'esperienza umana da l'uffant.

L'ortografia vain exercitada e fixada sur il purtret visual dal pled. La raziun da fier sun ils plets da la fascha grischa. Ingio chi'd es radschunai-vel sun inserits exercizis sistematic, p.ex. plets cun *-ella, -etta, -ezza*, etc.

La terminologia grammaticala vain introdütta sainza lungas istor-gias. Per exaimpel vain dit: «Plets sco *sün* e *cun* sun preposiziuns.»

L'analogia güda inavant. Scha l'uffant invlida, as repeta. I füss foss da dir: il pled «preposiziun» es massa cumplichà e sto perquai gnir evità.

La frasa, sia melodia, l'expressiun correcta ed il fil net dal raquint o da l'impissamaint, quai vain cultivà sur ils texts da lectüra e sur ils exercizis. Duos exaimpels dal text ladin pon illustrar quist princip. Il prüm ün cuort text da lectüra:

6. *Far pan*

1. **Aint il fuorn da pan**

Da pitschen d'eira il di cha mamma faiva pan mincha jada ün di da grond fatschögn e plaschair.

Avant co chi's metta aint il pan, stuvaiva eu svesse ir aint in fuorn. S'inclegia avant co chi's fetscha fö!

Quai d'eira s-chür sco in üna bocca d'luf e tuot be fulia e puolvra. Il prüm stuvaiva eu rumir il charbun e la tschendra da l'ultima jada. Lura scuaiva il fuond da crap dal fuorn cun üna scuetta da dascha. Mia mamma tendschaiva aint ils fessels ed eu tils lovaiva sü in üna bella cruschada. Il prüm mettaiva üna lingiada gualiv oura, lura üna in travers ed uschè inavant. Ün s-chandler lovà sü in quista maniera arda chi'd es ün gust. Ils fessels d'eiran bod ün meter lungs e cur cha'l s-chandler rivaiva sü pro'l vout dal fuorn stuvaiva eu far lingiadas plü cuortas ed eu am struozchaiva intuorn ed intuorn il s-chandler per verer o plüchöntschi per tocker schi saja in uorden uschea. E lura – plü svelto pussibel our pella bocca fuorn! Sco paja per quista lavur dischagreabla survgnivan nus uffants davo ün panin amo chod. Nus til svalischaivan be subit, intant ch'el fumaiva amo.

Il s-chandler gniva impizzà. l's laschaiva arder fin chi tschimaiva be plü. Lura rumivna il bras-cher ed il charbun cul scuflun.

Uossa pigliaiva la mamma la pala da pan e lovaiva ils pans aint in fuorn.

Suainter Peter Rosegger

2. **Nus fain pan**

Che chi's douvra:

750 g farina da furmoint

250 g farina da sejel

20 g alvamaint

1 sdun ras sal

7 dl aua teva

Che chi'd es da far davorouda:

– masdar la farina da furmoint cun quella da sejel in üna coppa gronda

– far ün böglin immez

– disfar l'alvamaint cun mità da l'aua

– schogliar il sal cun tschella mità da l'aua

– metter l'aua cul sal aint il böglin e masdar bain, eir culs mans

– cuernar la coppa cun ün süamans ümid

– laschar alvar la pasta ün'ura e mezza

– fuormar sün maisa duos pans

– laschar alvar amo tschinch minuts sülla plattina choda davant il fuorn

– dar ün pêr tagls sü'l pan

– couscher ün'ura aint il fuorn da 200 grads

Lura ün text d'ün exercizi:

11. Metta al perfet e scriva ils particips sco chi tocca!

Nus *fain* ün viadi fin vi Soglio. Cun passar San Murezzan *vezzain* nus il clucher tort da San Murezzan e cun ir giò vers la Bergiaglia *dain* nus ün cuc a la ruina da la baselgia da San Gaudenzio. Il viadi *plascha* fich bain. Nus *imprendain* bler e *pigliain* a chasa ün pêr bellas fotografias. Nus *scrivain* eir diversas cartulinas. Andri e Tumasch *scrivan*: «Ils Bergiagliots discuorran bod sco nus; nus *inclegiain* üna part da quai chi *dischan*. Las muntognas paran fich otas. Las costas sun stipas.»

Annatina *voul* savair ingio chi cumainza il god da chastagners suot Soglio. Curdin e Marco *van* a verer la chava da granit e *guardan* co cha'ls lavuraints resgian las plattas. Che bel crap!

Cun tuornar giò da Soglio *disch* Claudia: «Uossa pudessna güst ir a Milan a verer il dom».

Men nun *ha* ün bun viadi cun ir sü dals cranzs da Casaccia. El *baiva* massa blera Coca Cola e lura *sta'l* mal. Pover diavell!

Nus *fermain* a Malögia e *giain* a verer ils muglins da glatsch. Che fourunas! Ils Bergiagliots *dischan* cha quai sajan ils «tests dals gigants».

Ils texts pel bindel (per registrar o eir per leger) figüreschan eir in quist cudesch e güdan a cumplettar las lecziuns. Els cultivan eir la vart dal raquint sco ch'el es adattà a l'uffant da quista età.

Il cudesch es concepi uschea ch'el dumonda qua o là cha'l scolar piglia contact culla glied in cumün e ch'el s'infuorma a chasa o pro cuntschaints. Quist proceder güda al scolar a sentir cha la scoula fa part dal minchadi e nu tratta ün muond isolà o «roms» isolats chi sun importants be in scoula. – Quist proceder po eir güdar a cultivar il rapport tanter scoula e genituors.

6. Ün sguard inavant

Il cudesch da lingua per la quarta classa es in lavur. Las quatter parts trattan ils temas:

- L'uman indschegnaivel
- Far commerzi
- Convivenza
- Creatività e recreaziun

Il cudesch da lingua da la seguonda, terza e quarta classa dan ün'in-vista in tuot la grammatica. Per dar üna survista es previs üna preschan-

taziun, per part tabellarica, in fuorma d'ün «prospect chartunà». La cum-petenza linguistica gnarà scolada da la tschinchavla classa davent sur cu-daschets d'exercizis adattats.

Urgiaint füss eir cha la fibla per la prüma classa da las scoulas ru-mantschas gniss refatta e ch'ella chatta üna fuorma adattada als mezs nouvs chi sun avant man e chi gnaran amo fats.

7. Conclusiun

La generaziun da cudeschs da lingua cuntgnüts aint il proget da la Confe-renza generala ladina sorta d'ün püt da vista chi po esser circumscriit culla fuormla: *da la vita a la lingua*. – La lingua nun es dimena visa sco mecanis-sem, dimpersè sco reflex da la vita¹.

La tscherna dal material chi vain tradüt in lingua es vasta. Ma i nu's tratta d'üna quantità da singulas chosas tschernüda ün pa a bun stim. I's tratta d'üna *tscherna qualitativa* ingio cha las singulas parts sun in relaziun d'interdependenza interna. Dimena nun ha il scolar dachefar cun üna somma quantitativa dad infuormaziuns o da savair. Na, el dess pudair ri-var a *l'incletta da las chosas sur temas exemplarics*.

Gnond nan da l'inter (tant co cha quai es pussibel), o, cun oters plets: a lavurar in möd ermeneutic (in biologia as discurrissa d'ün möd da verer ecologic) as poja evitar tant inavant cha'l singul detagl survegna ün pais excessiv e ch'el vegna survalütà. In quista maniera as poja rivar plüchöntscha adaquella cha'l singul detagl vegna vis aint ill'importanza ch'el ha e chi til pertocca aint il insembel.

Tant il material our da la vita co seis reflexs linguistics sun pre-schantats – adonta da la precisiun – in ün möd loc e divertaivel. L'umur, chi nascha d'üna buna distanza da las chosas, ha eir chattà seis lö.

La basa dal rapport culla vita vain nus circumscriit cun: *respet invers la vita*. Quist möd da verer – quai es nossa persvasiun – fuorma üna fun-damainta etica chi porta in noss dis. Üna fundamainta chi po fuormar üna punt tanter ün möd da verer religius (aint il sen genuin dal pled) ed ün möd da verer scientific collià cun sen da respunsabilità.

¹ A l'autur da quist artichel para important da constatar in quist connex chi'd es salüdaivel cha la part linguistica dals cudeschs ha cuschidrà ils resultats da las perscrutaziuns dals ul-tims ons sül chomp da la linguistica generala e sül chomp da la linguistica rumantscha.